

Katarina Mohar

Izmenjava razstav likovne umetnosti med Socialistično republiko Slovenijo in Sovjetsko zvezo

V prvih letih po drugi svetovni vojni je bilo mednarodno kulturno sodelovanje Jugoslavije usmerjeno predvsem k državam vzhodnega bloka. Kot glavni cilj tovrstnih odnosov si je mlada država zastavila afirmacijo lastne kulture, spoznavanje »bratskih« kultur in usposabljanje kadrov.¹ Podobno kot pri oblikovanju notranje politike se je tudi pri obnovi kulturnega življenja izrazito naslonila na Sovjetsko zvezo in njeno pomoč. Še pred sporom z Informbirojem leta 1948 sta državi izmenjali dva velika razstavna projekta, s katerima sta skušali utrditi lastni položaj znotraj zavezništva. Skupaj z izbranimi pomembnejšimi razstavami, ki sta jih v okvirih državne kulturne izmenjave organizirali do konca sedemdesetih let 20. stoletja, predstavljata dogodka pomembno izhodišče za vpogled v še ne dovolj preučene značilnosti razvoja kulturnih odnosov Jugoslavije in Slovenije s Sovjetsko zvezo in njenimi zaveznicami, ki bodo prav prek obravnave izmenjanih razstav raziskane v pričujočem poglavju. Čeprav so bili meddržavni kulturni odnosi s preostalim vzhodnim blokom od države do države različni in bi zahtevali ločene študije, je iz pregledanega gradiva očitno, da je vsaj pri izmenjavi razstav z njimi Jugoslavija ravnala zelo podobno. V nadaljevanju so zato ti odnosi obravnavani le delno, zlasti z namenom kontekstualizacije odnosa med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo.

Nekateri vidiki sovjetskih vplivov na jugoslovansko kulturno krajino

Podobno kot drugod po svetu so sovjetski zgledi od oktobrske revolucije dalje odmevali tudi v prvi Jugoslaviji. Po posameznih delih države so sicer zaradi drugačne kulturne tradicije in predzgodovine naleteli na različne odzive – močnejši so bili denimo v pravoslavni Srbiji, manj izraziti pa v Sloveniji, ki je bila kulturno in politično vezana zlasti na prostor srednje Evrope.² Jugoslovansko kulturno krajino so pomembno sooblikovali od tridesetih let dalje, ko so se izrazito zrcalili v kulturno-političnem programu čedalje vplivnejše Komunistične partije Jugoslavije (KPJ).³ Na tukajšnji umetnostni prostor so v veliki meri vplivali tudi prek drugih držav, s katerimi je Jugoslavija v medvojnem obdobju gojila plodne stike,⁴ posebej izrazito pa so se odražali v socialni umetnosti

1 Branka Doknić, *Kulturna politika Jugoslavije: 1946–1963*, Glasnik, Beograd, 2013, str. 237–238.

2 Aleš Gabrič, »Sprememba kulturnopolitične usmeritve po informbirojevskem sporu«, *Prispevki za novejšo zgodovino*, let. 38, št. 1-2, 1998, str. 137.

3 Aleš Gabrič, *Slovenska agitpropovska kulturna politika: 1945–1952*, Mladika, Ljubljana, 1991, str. 479.

4 O izmenjavi s tujino na področju razstavne dejavnosti glej npr. Hana Čeferin, »Jako-pičev paviljon v jugoslovanskem in mednarodnem kontekstu med obema vojnama«, v: Miha Valant in Beti Žerovc (ur.), *Razstave v Jakopičevem paviljonu med letoma 1919 in 1945*, Društvo Igor Zabel za kulturo in teorijo, Ljubljana, 2023, str. 89–93.

tridesetih let.⁵ Vplivi socialističnega realizma kot kulturnega modela so se manifestirali ob t. i. sporu na književni levici,⁶ ki je zaradi problematiziranja vloge umetnosti v družbi in vprašanja njene (ne)odvisnosti od političnih ciljev pomembno, a bistveno bolj posredno kot v literaturi, zaznamoval tudi področje likovne umetnosti. Številni kulturniki so bili leta 1940 vpleteni v prizadevanja za ustanovitev Društva prijateljev Sovjetske zveze,⁷ na prenos sovjetskih vzorov pa so vplivali tudi nekateri jugoslovanski umetniki, ki so se s specifikami organizacije in delovanja tamkajšnjega kulturnega modela seznanili med obiski Sovjetske zveze.⁸

Po vojni je sovjetski sistem postal zgled za politično, družbeno in kulturno ureditev socialistične Jugoslavije. Njegovi vplivi so bili opazni tudi pri vzpostavljanju in organizaciji dotlej slabo razvite umetnostne infrastrukture pod nadzorom države, npr. v oblikovanju centralnih društev likovnih umetnikov, na področju izobraževanja na umetniških akademijah pa v uvajanju tradicionalnih načinov predavanja in v vpeljavi mojstrskih delavnic.⁹ Socialistični realizem, ki je poprej

- 5 O sovjetskih vplivih v srbski umetnosti, kjer so se posebej izrazito kazali v delovanju ilegalne umetniške skupine Život, glej Nikola Dedić, »Socijalni realizmi: Ka post-avangardnoj kritici društva«, v: Miško Šuvaković (ur.), *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek: II: Realizmi i modernizmi oko hladnog rata*, zv. 2, Orion Art, Beograd, 2012, str. 77–97.
- 6 Prav tam. Goran Miloradović, *Lepota pod nadzorom: Sovjetski kulturni uticaji u Jugoslaviji 1945–1955*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2012, str. 100–103. Skladno s stališči partije bi morala biti umetniški izraz in vsebina vselej podrejena politiki, nasprotniki pa so kot najpomembnejši vidik umetnine zagovarjali umetniško svobodo in pri tem podpirali poglede Miroslava Krleže. Ta je s svojim zavzemanjem za neodvisno umetnost, ki pa mora biti kritična in angažirana, zavzel osrednjo vlogo v sporu. O sporu glej Stanko Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*, Liber, Zagreb, 1970; Velimir Visković, »Sukob na ljevici«, v: Velimir Visković (ur.), *Krležijana (1993–99)*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2024, URL: <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak/sukob-na-ljevici> (dostopano 24. 4. 2024).
- 7 O Društvu prijateljev Sovjetske zveze v: Božo Repe, »Društvo prijateljev Sovjetske zveze«, *Borec*, let. 41, št. 9, 1989, str. 900–919.
- 8 O kulturnem dogajanju v Sovjetski zvezi je mdr. poročal že slikar Venio Pilon, ko se je vrnil iz ruskega ujetništva (Venio Pilon, »Boljševiki in umetnost«, *Svoboda*, let. 1, št. 2, 1919, str. 22–25; Venio Pilon, »Umetniška vzgoja pri boljševikih«, *Svoboda*, let. 1, št. 3, 1919, str. 42–44); med drugo svetovno vojno je Moskvo obiskal hrvaški kipar in kasnejši rektor zagrebške akademije Antun Augustinčić, ki je bil eden najbolj vplivnih jugoslovanskih umetnikov (Davorin Vujčić, »Majstorske radionice likovnih umjetnosti: Majstorska radionica Antuna Augustinčića«, *Anali Galerije Antuna Augustinčića*, let. 26, 2007, str. 37).
- 9 Ljiljana Kolečnik, *Između Istoka i Zapada: Hrvatska umjetnost i likovna kritika 50-ih godina*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 2006, str. 30–31. O študiju na ljubljanski akademiji glej Vladimir Koch, »Akademija upodabljačih umetnosti – najvišji zavod za vzgojo umetniškega naraščaja«, *Tovariš*, let. 3, št. 20, 23. 5. 1947, str. 10–11; Milčec Komelj, *Kronika Marjana Pogačnika o zaljubljenih v umetnost*, KUD Logos, Ljubljana, 2005, str. 309–310; za mojstrske delavnice, ki so jih v Jugoslaviji uvedli hkrati kot v Sovjetski zvezi glej Vujčić, 2007 (gl. op. 8), str. 35–39.

odmeval predvsem v levo usmerjeni družbeno angažirani umetnosti tridesetih let, je postal edini uradno sprejemljivi način umetniškega ustvarjanja v Jugoslaviji.¹⁰

Za sodelovanje na področju kulture med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo sta bila v tem času pristojna Komite za kulturo in umetnost Vlade Federativne ljudske republike Jugoslavije (FLRJ), ki je imel poseben oddelek za kulturne veze s tujino,¹¹ in Vsezvezno društvo kulturnih vezi s tujino (VOKS) s sedežem v Moskvi, oba pa sta tesno sodelovala z Društvom za kulturno sodelovanje Jugoslavije z ZSSR.¹² To društvo, ki ga je vodil Rodoljub Čolaković, je bilo ustanovljeno pozimi 1945, kmalu zatem pa so sledile tudi republiške podružnice. Slovenska je bila ustanovljena junija istega leta, za njenega predsednika pa je bil izvoljen Fran Albreht.¹³ Bolj kot na kulturno sodelovanje ali izmenjavo med državama se je društvo osredotočalo na sovjetsko propagando – mdr. tudi z izdajanjem ilustrirane revije *Jugoslavija SSSR* – in s tem podpiralo prizadevanja za čim večje približanje Jugoslavije sovjetskemu modelu.¹⁴

V prvih povojnih letih so člani slovenskega društva organizirali tedenske oddaje na radiu, predavanja, tečaje ruskega jezika, vodili so projekt postavitve spomenika Rdeči armadi v Murski Soboti in v sodelovanju z jugoslovanskim društvom organizirali številne razstave,

10 Nikola Dedić, »Socijalistički realizam: Optimalne projekcije novog društva«, v: Miško Šuvaković (ur.), *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek: II: Realizmi i modernizmi oko hladnog rata*, zv. 2, Orion Art, Beograd, 2012, str. 223–224.

11 »Vladislav Ribnikar Podpredsedništvu Vlade, opis organizacije Ministrstva prosvete DFJ in naloge posameznih enot, 13. 3. 1945, AJ 313–2–6«, v: Branka Doknić, Milić F. Petrović, Ivan Hofman (ur.), *Kulturna politika Jugoslavije 1945–1952: Zbornik dokumenata*, 1. zv., Arhiv Jugoslavije, Beograd, 2009, str. 134. Kot naloge oddelka so navedene izmenjava znanstvenikov, predavateljev, razstav, katalogov, umetniških reprodukcij in knjig, skupno sodelovanje književnikov, gostovanja književnih in umetniških društev, skupin in posameznikov, izmenjava študentov.

12 Prek bilateralno usmerjenih društev, povezanih z VOKS, je ZSSR organizirala tudi kulturne odnose z drugimi zavezniškimi državami. Glej Miloradović, 2012 (gl. op. 6), str. 201.

13 Gabrič, 1991 (gl. op. 3), str. 546; Gabrič, 1998 (gl. op. 2), str. 139. Albreht je bil del skupine slovenskih literatov, ki je leta 1933 ustanovila levo usmerjeno revijo *Sodobnost*. Ta je nastala predvsem kot posledica njihove prekinitve sodelovanja z revijo *Ljubljanski zvon*, katere urednik je bil med 1922 in 1932, zaradi razhajanj v pogledih na slovensko narodno vprašanje. Glej Neža Zajc, »Albreht, Fran (1889–1963)«, v: *Slovenska biografija*, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Ljubljana, 2013, URL: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi126966/#novi-slovenski-biografski-leksikon> (dostopano 22. 1. 2024); *Kriza Ljubljanskega zvona*, Fran Albreht (ur.), Kritika, Ljubljana, 1932.

14 Miloradović, 2012 (gl. op. 6), str. 203. O kulturnem sodelovanju med obema državama glej tudi Leonid Janovič Gibianskij, »3. Sotrudničestvo SSSR i novoj Jugoslavii v sfere kul'tury: Vzaimodejstvie obščestvennyh organizacij dvuh stran«, *Sovjetskij sajuz i novaja Jugoslavija*, Nauka, Moskva, 1987, str. 154–165.

v letu 1947 kar 66.¹⁵ Večina razstav, tako v Sloveniji kot drugod po Jugoslaviji, je bila dokumentarne narave in je temeljila na fotografijah, njihova osrednja tematika pa je bila propaganda sovjetskega sistema. Četudi je šlo za razmeroma skromne projekte, so jih otvarjali v navzočnosti pomembnih osebnosti iz političnega in kulturnega življenja, da bi tako povečali njihov domet in ugled.¹⁶ Gostovali so v različnih mestih republik, praviloma vsaj v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani. V Sloveniji so se do spora z Informbirojem zvrstile razstave o poljedelstvu ZSSR, kolhozih in sovhozih, razstava otroških risb *Mati in otrok* (Ministrstvo za socialno oskrbo, junij 1947),¹⁷ *Prijateljstvo narodov ZSSR* (Jakopičev paviljon, 10.–24. 3. 1946),¹⁸ in najodmevnejša, *Arhitektura ZSSR* (Moderna galerija, 30. 5.–15. 6. 1948).¹⁹ Prva razstava o sovjetski likovni umetnosti v Jugoslaviji je bila razstava fotografij *Sovjetsko kiparstvo*, ki je predstavljala dela 43 kiparjev različnih generacij, delujočih v zadnjih nekaj desetletjih; prezentacija je dajala »vtis resne umetnosti, brez primesi kakršnega koli eksperimentiranja«. ²⁰ Po postavitvi v Beogradu spomladi 1946 (Umetniški paviljon, 1.–12. 5.) so jo prenesli še v Zagreb (Salon Ullrich, maj–junij) in Split (februar 1947),²¹ nameravali pa so jo predstaviti tudi v Ljubljani.²² Nekaj sovjetskih umetnin je bilo umeščenih tudi na razstavo *Borba slovanskih narodov za neodvisnost in svobodo*

- 15 Brez avtorja, »Rad Društva za kulturnu saradnju Jugoslavije sa Sovjetskim savezom«, *Jugoslavija SSSR*, št. 5, marec 1946, str. 47. Naloge slovenskega Društva so zapisane v: *Pravila Društva za kulturno sodelovanje Slovenije z ZSSR*, Društvo za kulturno sodelovanje Slovenije z ZSSR, Ljubljana, 1945.
- 16 Miloradović, 2012 (gl. op. 6), str. 213.
- 17 Brez avtorja, »Razstave«, *Tovariš*, let. 3, št. 25, 27. 6. 1947, str. 609. Razstava je bila prirejena tudi v Zagrebu (6.–19. 1. 1946); glej Suzana Leček, »Likovna umjetnost u društvenom životu Hrvatske 1945–1947«, *Časopis za suvremenu povijest*, let. 22, št. 1-2, 1990, str. 145; verjetno pa tudi v Beogradu.
- 18 Brez avtorja, »Rad Društva ...«, 1946 (gl. op. 15), str. 47. Organizirana je bila tudi v Beogradu (Pravna fakulteta, 26. 8.–16. 9. 1945), v Sloveniji so načrtovali tudi gostovanje v Mariboru.
- 19 Pred tem je gostovala v Beogradu (Galerija Srbske akademije znanosti, oktober 1947), obisk: 26.000; Zagrebu (7.–30. 11. 1947), obisk: 15.000 in Sarajevu (neznana lokacija in termin), obisk: 13.000 (Brez avtorja, »Rad Društva ...«, 1946 (gl. op. 15), str. 47). O razstavi: MT, »Razstava arhitekture narodov ZSSR«, *Ljudska pravica*, let. 9, št. 131, 3. 6. 1948, str. 3; Edvard Ravnikar, »Razstava Sovjetske arhitekture v Ljubljani«, *Novi svet*, let. 3, št. 7-8, 1948, str. 612–615.
- 20 T. P., »Sovjetsko kiparstvo v fotografijah«, *Slovenski poročevalec*, let. 7, št. 120, 25. 5. 1946, str. 6.
- 21 Zagreb: Leček, 1990 (gl. op. 17), str. 147; Brez avtorja, »Split: Kulturni zapiski: Razstava fotografij sovjetskih kiparjev v Splitu«, *Ljudski tednik*, let. 2, št. 55, 20. 2. 1947, str. 7.
- 22 Iz periodike ni bilo moč z gotovostjo izluščiti, ali je bila razstava prenešana tudi k nam; ko se jo omenja ob kasnejših sorodnih dogodkih, navajajo le Beograd; glej T. P., »Razstava štirih sovjetskih umetnikov«, *Slovenski poročevalec*, let. 8, št. 203, 29. 8. 1947, str. 4; Brez avtorja, »Jugoslovanska kronika«, *Slovenski poročevalec*, let. 8, št. 268, 14. 11. 1947, str. 5.

(*Borba slavenskih naroda za nezavisnost i slobodu*), ki je bila prirejena ob Slovanskem kongresu v Beogradu decembra 1946 in je obsegala zlasti dokumentarne fotografije in zgodovinske artefakte,²³ v nekaterih jugoslovanskih prestolnicah pa je bila predstavljena tudi razstava fotografiskih reprodukcij slik iz Tretjakovske galerije (Umetniška zadruga, Ljubljana, 8.–21. 6. 1948).²⁴

Razstava sovjetskih slikarjev v Ljubljani, 1947

Najbolj ambiciozna sovjetska likovna razstava v Jugoslaviji je bila *Razstava sovjetskih slikarjev*, ki je gostovala v Beogradu, Zagrebu, Novem Sadu in Skopju,²⁵ ob 30. obletnici oktobrske revolucije pa je bila slavnostno odprta tudi v Ljubljani (Moderna galerija, 7.–22. 11. 1947). Prva velika sovjetska umetniška razstava v tujini po drugi svetovni vojni je predstavljala dela vodilnih predstavnikov sovjetskega socialističnega realizma: slike in akvarele Aleksandra in Sergeja Gerasimova, Aleksandra Dejneke in Arkadija Plastova, poleg Jugoslavije pa je obiskala tudi Dunaj, Prago, Bukarešto in Sofijo.²⁶

Kot glavna organizatorja razstave so v medijih navajali Komite za kulturo in umetnost pri vladi FLRJ in Društvo za kulturno sodelovanje Jugoslavije z ZSSR, v katalogu pa so, ob nekaterih drugih osrednjih osebah s področja jugoslovanske likovne umetnosti,²⁷ kot

- 23 Razstava je bila razdeljena na češkoslovaško, poljsko, bolgarsko, jugoslovansko in sovjetsko sekcijo, med katerimi je bila slednja največja. Brez avtorja, »Razstava 'Borba slovanskih narodov' ob Slovanskem kongresu v Beogradu«, *Ljudska pravica*, let. 7, št. 299, 19. 12. 1946, str. 3.
- 24 V Zagrebu (in verjetno tudi v Beogradu) je bilo razstavljenih 233 večinoma črno-belih fotografiskih reprodukcij malega formata. Prevladovale so reprodukcije slik iz 18. in 19. stoletja, predstavljene so bile tudi tri starejše ikone in nekaj del iz 20. stoletja. V Ljubljani je bilo razstavljenih 150 reprodukcij, kakšen točno je bil izbor, pa ni znano. Glej Tone Potokar, »Razstava reprodukcij ruskega dorevolucijskega slikarstva«, *Slovenski poročevalec*, let. 9, št. 193, 14. 8. 1948, str. 5; Brez avtorja, »Z razstave reprodukcij slik Tretjakovske galerije«, *Ljudska pravica*, let. 9, št. 140, 14. 6. 1948, str. 3; Brez avtorja, »Kratke vesti«, *Slovenski poročevalec*, let. 9, št. 143, 17. 6. 1948, str. 2; Brez avtorja, »Izložba reprodukcija slika Tretjakovske galerije«, *Borba*, let. 8, št. 140, 12. 6. 1948, str. 5.
- 25 Beograd, Umetniški paviljon na Malem Kalemegdanu, 30. 8. 1947; Zagreb, Umetniški paviljon, 9.–30. 10. 1947; Novi Sad, Muzej Matice srpske, 5.–21. 12. 1947; Skopje, Narodni muzej, 1948. V petih mestih je skupno gostovala 95 dni, ogledalo naj bi si jo 130.587 obiskovalcev; Brez avtorja, »Rad Društva za kulturnu saradnju Jugoslavije sa SSSR«, *Jugoslavija SSSR*, št. 22, avgust 1947, str. 30.
- 26 Dunaj, Umetnoobrtni muzej: 20. 2.–23. 3. 1947; Praga, SVU Mánes: 12. 4. 1947. Razstava v Sofiji je omenjena v: Tat'jana Judkevič (ur.), *Dejneka: Živopis'*, Interrosa, Moskva, 2010, str. 175; v Budimpešti pa v: O. Ju. Klokova (ur.), *Aleksandr Gerasimov: K 135-letiju hudožnika*, Palace Editions, Sankt Peterburg, 2016, str. 137.
- 27 *Razstava del sovjetskih slikarjev* (razstavni katalog), Moderna galerija, Ljubljana, 1947. Po funkciji so bili kot člani organizacijskega odbora navedeni tudi rektor beograjske univerze Stevan Jakovljevič, rektorji vseh treh akademij likovnih umetnosti (Antun Augustinčič, Božidar Jakac, Toma Rosandić), kipar Sreten Stojanović kot

člani organizacijskega odbora navedeni tudi najvišji predstavniki za področje pristojnih sovjetskih institucij – sovjetske ambasade v Jugoslaviji, VOKS, Komiteja za umetnost pri ministrskem svetu ZSSR, ter slikar Aleksander Gerasimov,²⁸ eden izmed vodilnih akterjev na sovjetskem umetnostnem prizorišču in hkrati eden od štirih umetnikov, katerih opuse so izbrali za razstavo. Med pripravljanjem razstave je večkrat pripotoval v Jugoslavijo, kjer se je srečeval s tukajšnjimi umetniki, imel tudi nekaj strokovnih predavanj in poskrbel za postavitev prve, beograjske razstave, ki jo je mdr. obiskal tudi Josip Broz - Tito.²⁹ Glede na arhivske podatke, pa tudi na podlagi primerjave z razstavnimi katalogi iz drugih evropskih držav, je razstavo v celoti oblikovala sovjetska stran, na gostujočih lokacijah pa so jo domači strokovnjaki le nekoliko prilagodili glede na razstavne prostore, prevedli besedila in natisnili kataloge skladno s predloženim vzorcem ter poskrbeli za medijsko pokritost. Te naloge so v Ljubljani prevzeli Stane Mikuž z Ministrstva za prosveto, predsednik slovenskega Društva za kulturno sodelovanje z ZSSR Fran Albreht, direktor Narodne galerije Ivan Zorman in rektor Akademije za likovno umetnost Božidar Jakac.³⁰ Največ dela so imeli z urejanjem prostorov v še nedokončani Moderni galeriji, ki še nekaj dni pred otvoritvijo razstave ni imela zasteklitve.³¹

Razstavni katalog je ob kratkih predstavitev avtorjev in seznamu del vseboval tudi celostranske reprodukcije izbranih umetnin ter uvodno besedilo, ki je podalo okvir za razumevanje razstave.³² To je bilo enako ne glede na državo, v kateri je razstava gostovala. Ob ustaljeni razlagi socialističnega realizma, zavračanju abstrakcije

predsednik mestnega odbora Ljudske fronte in slikar Đorđe Andrejević Kun, profesor na akademiji in vodja odseka za književnost, glasbo in likovne umetnosti na Ministrstvu za prosveto FLRJ.

- 28 Aleksander Gerasimov (1881–1963) je bil vodilni predstavnik slikarstva socialističnega realizma, Stalinov portretist in goreč zagovornik ždanovščine, ki so jo pogosto imenovali kar gerasimovščina. Bil je prvi nosilec najvišjega naziva na področju umetnosti »narodni umetnik ZSSR«, v času razstave je postal član sovjetske Akademije umetnosti in kasneje tudi njen vodja.
- 29 Brez avtorja, »Rad Društva za kulturno saradnjo Jugoslavije sa SSSR«, 1947 (gl. op. 25), str. 30. Vsaj eno predavanje je imel tudi v Sloveniji, v Hotelu Union v Ljubljani, kjer je predaval s S. P. Lebedjanskim, avtorjem članka o razstavi (S. P. Lebedjanski, »Izložba dela sovjetskih slikara u Beogradu«, *Jugoslavija SSSR*, št. 22, avgust 1947, str. 8–12); glej Debenjak Riko (1923–2015), Dokumentacija o društveni in umetniški dejavnosti (1938–1998), »Vabilo Društva za kulturno sodelovanje Slovenije z ZSSR na srečanje in razgovor s sovjetskima slikarjema, 30. 7. 1947«, SI PANG 1113/3/2 00131, Pokrajinski arhiv Nova Gorica (naprej PANG).
- 30 Razstave NG, mapa z dokumenti glede organizacije razstave del sovjetskih slikarjev, »Ivan Zorman Društvo za kulturno sodelovanje Slovenije s SSSR, Pro memoria, 30. 10. 1947«, NG XI/10, Arhiv Narodne galerije Ljubljana (naprej Arhiv NG).
- 31 Razstave NG, mapa z dokumenti glede organizacije razstave del sovjetskih slikarjev, »Poročilo o poteku dela, 24. 12. 1947«, NG XI/10, Arhiv NG.
- 32 *Razstava del sovjetskih slikarjev, 1947* (gl. op. 27).

3

4

5

6

1-6

Pogledi na *Razstavo sovjetskih slikarjev* v Moderni galeriji v Ljubljani leta 1947.

in »formalizma«³³ je neznani avtor poudaril, da so razstavljena dela rezultat optimalnih pogojev »za polni razvoj ustvarjalne individualnosti«³⁴ in da demonstrirajo štiri različne pristope k slikarstvu. Izbor eksponatov je, z nekaj kakovostnimi izjemami, dejansko pokazal dokaj enolično panoramo sovjetskih umetnin, obsegal je namreč samo slike, ki so izrazito politične, prilagojene propagandi socializma in življenja v njem, in konvencionalna tihožitja, vedute, krajine. (Slike 1–6)

Enake poudarke, kot so bili izpostavljeni v katalogu, so nekritično povzemali tudi v sočasni periodiki, ki je izdatno poročala o razstavi in o njej govorila v presežkih.³⁵ Splošni konsenz piscev v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani je bil, da morajo biti tovrstne umetnine, ki kažejo na raznolikost socialističnega realizma, njegovo naprednost in humanizem, zgled jugoslovanskim slikarjem.³⁶ Razstava je namreč za jugoslovansko (strokovno) javnost predstavljala prvo možnost, da se s sovjetskim sorealističnim slikarstvom sreča neposredno, iz prve roke.

Čeprav so mediji poročali izključno o navdušenju nad predstavljeno umetniško produkcijo, je bil sprejem razstave med občinstvom dokaj mešan, o čemer priča tudi ohranjena knjiga vtisov.³⁷ Slovenski umetniki in strokovnjaki so se javnemu opredeljevanju do razstave izognili. O domnevnem razočaranju Božidarja Jakca, posebej nad deli slavnega Aleksandra Gerasimova, o kritičnosti Frana Tratnika in skepsi, ki naj bi jo glede razstave izrazil Gabrijel Stupica, so pisali umetnostni

33 S terminom so v Sovjetski zvezi označevali obliko modernistične, meščanske umetnosti, ki je bila skupaj z »naturalizmom« (vulgarnim, fotografskim posnemanjem realnosti brez umetniške kakovosti) razumljena kot nasprotje socialističnega realizma. Več v: Maria Silina, »The Struggle Against Naturalism: Soviet Art from the 1920s to the 1950s«, *RACAR: Revue d'art canadienne*, let. 41, št. 2, 2016, str. 91–104.

34 *Razstava del sovjetskih slikarjev*, 1947 (gl. op. 27).

35 Glej npr. Lebedjanski, 1947 (gl. op. 29), str. 8–12; Tone Potokar, 1947 (gl. op. 22), str. 4; Brez avtorja, »V Beogradu je bila v nedeljo slavnostno odprta razstava del sovjetskih slikarjev«, *Ljudska pravica*, let. 8, št. 206, 2. 9. 1947, str. 2; Stane Mikuž, »Umetnostna razstava sovjetskih slikarjev«, *Slovenski poročevalec*, let. 8, št. 262, 7. 11. 1947, str. 5; Brez avtorja, »Otvoritev razstave štirih sovjetskih slikarjev v Moderni galeriji v Ljubljani«, *Ljudska pravica*, let. 8, št. 263, 9. 11. 1947, str. 8; Stane Mikuž, »Ob zaključku razstave sovjetskih slikarjev v Moderni galeriji«, *Slovenski poročevalec*, let. 8, št. 276, 23. 11. 1947, str. 5; France Uršič, »K razstavi sovjetskih umetnikov«, *Ljudska pravica*, let. 8, št. 278, 24. 11. 1947, str. 4.

36 Za recepcijo v Beogradu glej Miloradović, 2012 (gl. op. 6), str. 196–199; Lora Mitić, »The Exhibition of Four Soviet Painters in Belgrade, 1947«, *Actual Problems of Theory and History of Art*, 4. zv, Lomonosov Moscow State University, St. Petersburg State University, St. Petersburg, 2014, str. 579–582; v Zagrebu: Leček, 1990 (gl. op. 17), str. 153–154. O recepciji razstave na Češkoslovaškem glej *Střetnutí - sovětské malířství a současné umění*, Otakar Mrkvička (ur.), Vladimír Žikeš, Praha, 1947.

37 Za izbor prepisov iz knjige vtisov ob beograjski razstavi glej Miloradović, 2012 (gl. op. 6), str. 196–197; prim. Brez avtorja, »Posetioci o izložbi sovjetskih slikara«, *Borba*, let. 12, št. 233, 30. 9. 1947, str. 2. Slovenska knjiga vtisov ni ohranjena.

zgodovinarji šele bistveno kasneje.³⁸ Kljub temu je iz nekaterih, sicer izrazito pozitivnih ocen v sočasni periodiki razvidno, da gre za replike na (tedaj nikjer zapisane) negativne odzive na razstavo. V eni izmed njih je Stane Mikuž ob zaprtju razstave zapisal: »Po svoje razumem skeptike! Pričakovali so neko novo, nesluteno formo. Toda v svetu ni novih – rekli bi absolutno novih – form. Smisel, vsebina pa je na tej razstavi povsem nova – novo stremenje in novo življenje. Nova, zdrava umetnost – Kolhozni praznik, Obramba Sevastopola, veselje do življenja!«³⁹ Socialistični realizem je v tem času glasno zagovarjal tudi Čoro Škodlar,⁴⁰ ki je zapisal, da je bila večina domačih umetnikov nad razstavo (po krivici) razočarana, saj so od nje pričakovali predvsem razjasnitev definicije socialističnega realizma in naj ne bi opazili nekaterih izjemno dobrih del med sicer prevladujočimi nepomembnimi ali celo slabimi eksponati.⁴¹

Po sporu z Informbirojem, ki je privedel do spremenjenega odnosa do socialističnega realizma tudi pri najpomembnejših usmerjevalcih kulturne politike, je razstava postala pomembna kot dogodek, ob katerem so jugoslovanski umetniki in kritiki artikulirali svoje odklonilno mnenje do sovjetskih zgledov v umetnosti. Za slovensko umetnostno prizorišče, kjer je bila za oblikovanje takšnega stališča bolj pomembna in odmevna polemika glede vrednosti impresionistične umetnosti, vezana na razstavo v Moderni galeriji leta 1949,⁴² tovrstne deklaracije

- 38 Jelisava-Špelca Čopič, »Povojno desetletje«, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, let. 50, 2014, str. 282; Komelj, 2005 (gl. op. 9), str. 324. Božidar Jakac, ki je sicer imel na odprtju ljubljanske razstave slavnostni govor, se je v njem osredotočil na izpostavljanje kakovosti starejše ruske umetnosti srednjega veka in poznega 19. stoletja ter pomena »slovanske umetnosti«. Zahodno larpurlartistično umetnost in »zablode« futurizma je omenil mimogrede, podajanju ocen socialističnega realizma pa se povsem izognil. Glej Brez avtorja, »Otvoritev razstave ...«, 1947 (gl. op. 35), str. 8.
- 39 Mikuž, 1947 (gl. op. 35), str. 5.
- 40 Škodlar, ki je bil sicer tudi sam slikar, je bil goreč zagovornik realizmov. Že v obdobju med obema svetovnjima vojnama je glasno nasprotoval sodobnim, modernističnim tokovom in umetnosti s socialno noto. V svojih likovnih kritikah iz tega časa se je približeval pogledom na umetnost, ki so bili blizu nacističnim kulturnopolitičnim nazorom; več o tem: Lara Mejač, »Medijsko poročanje in likovna kritika o razstavah v Jakopičevem paviljonu med letoma 1919 in 1945«, v: Miha Valant in Beti Žerovc (ur.), *Razstave v Jakopičevem paviljonu med letoma 1919 in 1945*, Društvo Igor Zabel za kulturo in teorijo, Ljubljana, 2023, str. 73–76. Posebej odmevna je bila njegova kritika kipa *Priroda* (1936) Franceta Kralja, ki je najverjetneje predstavljala povod za vandalsko uničenje na ljubljanski Muzejski trg postavljene skulpture. Damir Globočnik, »Spomeniška afera na Muzejskem trgu v Ljubljani«, *Zgodovina za vse*, let. 26, št. 2, 2019, str. 42–68.
- 41 Čoro Škodlar, »Problemi sodobne likovne umetnosti: Ob razstavi v Moderni galeriji«, *Slovenski poročevalec*, let. 10, št. 43, 20. 2. 1949, str. 4.
- 42 Iztok Durjava, »Slovenski impresionizem v luči polemike 1948–1949 in pogled v zgodovino«, v: Barbara Borčič in Jure Mikuž (ur.), *Potlačena umetnost*, Open Society Institute, Ljubljana, 1999, str. 78–84. Razplet polemike priča o spremenjenem vrednotenju sovjetskega vpliva tudi pri najvišjih predstavnikih oz. usmerjevalcih kulturne politike. Glej tudi: Gabrič, 1991 (gl. op. 3), str. 600.

sicer niso dokumentirane. Na Hrvaškem sta neprepričljivost in prazno retoriko predstavljene sovjetske likovne produkcije leta 1950 izpostavljala tako slikar Krsto Hegedušić kot umetnostni zgodovinar Grga Gamulin, ki sta sicer zagovarjala izrazito nasprotujoča si stališča glede vloge umetnosti v družbi oziroma zahtev po njeni partijnosti.⁴³ Sorodno mnenje je odmevalo tudi v govoru Miroslava Krleže na 3. kongresu književnikov Jugoslavije v Ljubljani leta 1952, v katerem je podal ostro kritiko socialističnega realizma in »Gerasimova in kompanijo« oziroma ždanovsko linijo umetnosti označil za provincialno slikarsko šolo.⁴⁴ V govoru, ki je obveljal kot prelomen za nadaljnji razvoj jugoslovanskega umetnostnega prostora in njegovega odmika od socialističnega realizma, se kaže tudi (vsaj) delna razrešitev ideoloških razprtij, ki so se začele s sporom na književni levici med obema svetovnjima vojnama.⁴⁵

Razstava Slikarstvo in kiparstvo narodov Jugoslavije 19. in 20. stoletja v ZSSR, 1947

Po dostopnem gradivu sodeč je bila v Sovjetski zvezi v tem času prirejena le ena jugoslovanska umetnostna razstava. Čeprav je bila najprej, v nekoliko drugačnem obsegu, predstavljena domačemu občinstvu v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani,⁴⁶ je bila razstava *Slikarstvo in kiparstvo narodov Jugoslavije 19. in 20. stoletja* namenjena predvsem tujini, natančneje »bratskim slovanskim narodom«.⁴⁷ Premierno je bila odprta v Moskvi (Puškinov muzej, 12. 6. 1947), od koder so jo prenesli še v Leningrad, Bukarešto, Bratislavo, Prago, Varšavo, Krakov in Budimpešto. (Slika 7) Načrtovali so tudi gostovanje v Romuniji, a je

- 43 Grgo Gamulin, »O položaju naše likovne umjetnosti«, *Književne novine*, let. 3, št. 7, 14. 2. 1950, str. 3; -bič, »Slikar-mojster Krsto Hegedušić k problemom likovne umetnosti«, *Slovenski poročevalec*, let. 11, št. 47, 23. 2. 1950, str. 4. O njuni javni polemiki glej Ljiljana Kolečnik, *Hrvatska likovna kritika 50-ih godina: Izabrani tekstovi*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, Zagreb, str. 8–14; Kolečnik, 2006 (gl. op. 9), str. 70–77.
- 44 Miroslav Krleža, »Govor na Kongresu književnika u Ljubljani«, *Republika*, let. 8, št. 10–11, 1952, str. 213.
- 45 Prim. Miloradović, 2012 (gl. op. 6), str. 100. O implikacijah govora za slovensko umetnostno prizorišče glej Gabrič, 1991 (gl. op. 3), str. 647–649.
- 46 Beograd, 29. 9.–29. 10. 1946; Zagreb, Umjetnički paviljon, Moderna galerija, 5. 1.–15. 2. 1947; Ljubljana, Narodna galerija, 15. 3.–15. 4. 1947. O razstavi: Oto Bihalji-Merin, »Slikarstvo i vajarstvo naroda Jugoslavije devetnaestog i dvadesetog veka«, *Jugoslavija SSSR*, št. 13, 1946, str. 42–46; Stane Mikuž, »Razstava slikarstva in kiparstva narodov Jugoslavije XIX. in XX. stoletja v Ljubljani«, *Slovenski poročevalec*, let. 8, št. 64, 16. 3. 1947, str. 3; Emilijan Cevc, »Razstava slikarstva in kiparstva narodov Jugoslavije 19. in 20. stoletja«, *Tovariš*, let. 3, št. 12, 28. 3. 1947, str. 7; Grgo Gamulin, »Izložba slikarstva i vajarstva naroda Jugoslavije XIX. i XX. veka u domovini i inostranstvu«, *Umetnost*, let. 1, št. 1, 1949, str. 64–66.
- 47 *Slikarstvo in kiparstvo narodov Jugoslavije 19. in 20. stoletja* (razstavni katalog), Narodna galerija, Ljubljana, 1947, str. 4.

Pogled na deli razstave z deli novejših mojstrov

Razstava jugoslovanske umetnosti v Moskvi

Današnjega junja so v Moskvi svečano odprli veliko razstavo jugoslovanskih likovnih umetnikov. V dvoranah Puškinovega državnega muzeja likovnih umetnosti je razvrščenih v isten red, kakor smo razstavo gledali v Jugoslaviji, 850 umetnin, ki jih je ustvarilo čez 150 umetnikov raznih pokolenj in narodov Jugoslavije. Od 19. stoletja do današnjih dni je prikazan razvoj jugoslovanske umetniške teorije.

Razstava je zbudila veliko pozornost ne samo v Moskvi, marveč v vsej Sovjetski zvezi, ker tisti, ravne in radio obširno poročajo o njej. Tako so moskovski dnevniki takoj preje dni objavili: »Moskvičani spoznavamo prve v tolikšnem obsegu pomembne umetnine

jugoslovanskih mojstrov. Gledalci se zlasti zanimajo za dvorane, kjer so razstavljena novejša dela. Umetniki, ki so se udeležili narodna osvobodilne borbe, so prikazani na svojih umetniških prizorih iz junoske borbe, prikazali so borbo in življenje partizanskih enot in ovekovečili like narodnih herojev.

K svečani otvoritvi razstave so se zbrali ugledni predstavniki sovjetskih umetnosti, znanstveniki, pisatelji, zastopniki sovjetske uprave in tiska, pripela pa je tudi skupina jugoslovanskih umetnikov, katerih dela so na razstavi. Moskovski tisk nagloša, da pričuje razstava jugoslovanskih likovnih umetnosti o neuklonljivi rasti in razvoju kulture pausenosti med Sovjetsko zvezo in novo Jugoslavijo.

K svečani otvoritvi razstave jugoslovanske umetnosti v Puškinovem muzeju upodabljajočih umetnosti so se v vestibulu zbrali številni pooblašeni gostje

Prispevek iz revije *Tovariš* o razstavi *Slikarstvo in kiparstvo narodov Jugoslavije 19. in 20. stoletja* v Puškinovem muzeju v Moskvi leta 1947.

izvedbo preprečila prekinitvev odnosov s sovjetskimi zaveznicami po sporu z Informbirojem spomladi 1948.⁴⁸

O razstavi naj bi razmišljali že v prvih mesecih po vojni,⁴⁹ končni dogovor glede izmenjave pa sta med srečanjem v Sovjetski zvezi aprila in

48 Leningrad, Mali Ermitaž, julij–avgust 1947; Bukarešta, september (?) 1947 (konec septembra so od tam vrnili nekaj umetnin; glej Razstave NG, Razstava v Moskvi, »Pismo Ivana Zormana Ministrstvu za prosveto, 29. 9. 1947«, NG XI/10, Arhiv NG); Bratislava: november–december 1947; Praga, Mánes: 15. 1.–15. 2. 1948; Varšava, Narodni muzej v Varšavi: 8. 3.–8. 4. 1948; Krakov: 25. 4.–17. 5. 1948. O zadnji razstavi je iz ohranjenih virov razvidno le, da je bila odprta v Budimpešti tik pred objavo resolucije Informbiroja in bila sprejeta zelo hladno. Glej Gamulin, 1949 (gl. op. 46), str. 66. Za načrtovana gostovanja glej »Komitet za kulturo i umetnost pri Vladi FNRJ, Plan rada, 1948, AJ 314-10-40«, v: Branka Doknić, Milić F. Petrović, Ivan Hofman (ur.), *Kulturna politika Jugoslavije: 1945–1952*, Arhiv Jugoslavije, Beograd, 2009, str. 246. Organizatorji so se dogovarjali tudi za gostovanje na Švedskem, ki ni bilo izvedeno. Posamezni dokumenti v Hrvaškem državnem arhivu nakazujejo, da so (del?) eksponatov iz Varšave poslali na Švedsko, od tam pa čez Dansko nazaj v Jugoslavijo, da bi tako zagotovili njihovo varno vrnitev v času po sporu z Informbirojem, a bo za natančno razjasnitev dogajanja treba v raziskavo pritegniti tudi trenutno nedostopno gradivo iz Diplomatskega arhiva Ministrstva za zunanje zadeve v Beogradu. Za informacijo se zahvaljujem dr. Ljiljani Kolešnik.

49 Doknić, 2013 (gl. op. 1), str. 238.

maja 1946 sprejela predsednik Komiteja za kulturo in umetnost FLRJ Vladislav Ribnikar in predsednik VOKS Vladimir Semjonovič Kemenov.⁵⁰ Priprave, ki jih je vodil in financiral Komite za kulturo in umetnost FLRJ, so se začele junija 1946, razstava pa naj bi bila v Moskvi odprta že oktobra istega leta, a se je rok izkazal za prekratkega, da bi pravočasno priredili tako ambiciozen dogodek. Ob izboru umetnin in novem vlivanju za razstavo izbranih kipov so namreč nameravali izdati tudi brošuro in bogato ilustriran katalog z uvodnim besedilom Miroslava Krleže in reprodukcijami vsaj enega dela vsakega sodelujočega umetnika.⁵¹

Za izbor del po republikah so bile pristojne lokalne komisije, v Sloveniji je o selekciji odločal pripravljalni odbor, ki so ga sestavljali Stane Mikuž (vodja), Božidar Jakac, France Stele, Ivan Zorman, Marij Pregelj, Dore Klemenčič, Boris Kalin, Zoran Didek in Fran Šijanec. K sodelovanju so nameravali pozvati vse kiparje in slikarje, nekatere od njih pa nagovoriti tudi osebno.⁵² Umetnikom, ki so pripravljali dela z motivi iz narodnoosvobodilnega boja (NOB), ki so bila posebej zaželena, so nudili tudi plačilo in jim za čas ustvarjanja omogočili službeni dopust.⁵³ Točno število v Sloveniji izbranih umetnin ni znano. V Beograd so nameravali poslati 100 slik in 25 kipov,⁵⁴ tam pa je končni izbor naredila centralna komisija, sestavljena iz članov Komiteja in predstavnikov vseh republik (Slovenijo sta zastopala Zoran Didek in Karel Putrih),⁵⁵ pri čemer so nameravali dati prednost kakovosti eksponatov

- 50 Razstave NG, Razstava v Moskvi, »Pismo Komiteja za kulturo in umetnost pri vladi FNRJ Ministrstvu prosvete narodne republike Slovenije, 1. 8. 1946«, Arhiv NG XI/10, Arhiv NG.
- 51 Pred oktobrom bi morala biti postavljena v Beogradu, iz Moskve pa potovati (vsaj) še na Poljsko in Češkoslovaško: Razstave NG, Razstava v Moskvi, »Zapisnik dodatka k seji odbora za razstavo v Moskvi, 26. 6. 1946, str. 1«; »Zapisnik seje za jug. umetniško razstavo v Moskvi, 26. 6. 1946, str. 1«; »Zapisnik seje PORM, 1. 7. 1946, str. 3«, Arhiv NG XI/10, Arhiv NG. Julija 1946 so Moskvo prosili za prestavitev termina: Razstave NG, Razstava v Moskvi, »Zapisnik seje pripravljalnega odbora za razstavo v Moskvi, 12. 7. 1946«, Arhiv NG XI/10, Arhiv NG.
- 52 Razstave NG, Razstava v Moskvi, »Zapisnik seje PORM, 1. 7. 1946, str. 2«, Arhiv NG XI/10, Arhiv NG. France Kralj se ni odzval vabilu k sodelovanju, po obisku Dane Pajnič in kasneje Ivana Zormana pa je vseeno sodeloval pri izboru. Razstave NG, Razstava v Moskvi, »Zapisnik seje PORM, 17. 8. 1946, str. 1–2«, Arhiv NG XI/10, Arhiv NG.
- 53 Izmed slovenskih umetnikov so plačilo prejeli Maksim Sedej, Zoran Didek, Rajko Slapernik, Fran Pavlovec in Riko Debenjak. Razstave NG, Razstava v Moskvi, »Izpisek iz knjige izdatkov za Jugoslovansko razstavo v Moskvi«, Arhiv NG XI/10, Arhiv NG.
- 54 Razstave NG, Razstava v Moskvi, »Zapisnik seje pripravljalnega odbora za razstavo v Moskvi, 12. 7. 1946«, Arhiv NG XI/10, Arhiv NG.
- 55 »Komitet za kulturo i umetnost pri Vladi FNRJ svim Republičkim ministarstvima prosvete, 1. plenarna sednica Komiteta za kulturo i umetnost pri Vladi FNRJ, 6. 8. 1946, AJ 314-10-40«, v: Branka Doknić, Milić F. Petrović, Ivan Hofman (ur.), *Kulturna politika Jugoslavije: 1945–1952*, Arhiv Jugoslavije, Beograd, 2009, str. 341. Razstave NG, Razstava v Moskvi, »Telegram Staneta Mikuža Komitetu za kulturo, 5. 9. 1946«, Arhiv NG XI/10, Arhiv NG.

in ne enakomernemu prikazu kontinuirane razvojne linije umetnosti,⁵⁶ upoštevali pa niso niti t. i. republiškega ključa oziroma republiških kvot.⁵⁷ V Beogradu so postavili prvo, »delovno« verzijo razstave, ki je obsegala 494 del iz vseh jugoslovanskih republik. Nekaj so jih zavrnilo že pred otvoritvijo, 96 umetnin so izločili pred postavitvama v Zagrebu in Ljubljani, nadaljnjih 46 pa pred selitvijo v tujino.

Na razstavi predstavljena panorama jugoslovanske umetnosti 19. stoletja je prikazala verodostojno sliko slovenske likovne produkcije, v skladu z uveljavljenimi umetnostnozgodovinskimi kriteriji. V izboru so močno prevladovali meščanski portreti, od bidermajerskih in romantičnih do realističnih, vključeval je nekaj primerov žanra in le malo krajinskega ali zgodovinskega slikarstva. Dobro zastopani so bili tudi slovenski impresionisti in hrvaški münchenski krog. Izmed umetnin, ki so bile v katalogu umeščene v široko, slabo definirano kategorijo del »od prve svetovne vojne do danes«,⁵⁸ sta pomembno mesto zavzemala partizanska grafika in kiparstvo, še posebej dela Meštrovica, Augustinčiča in Radauša.⁵⁹ (Slike 8–11)

Razstavljene umetnine, vključno z deli, ki »ne sežejo preko okvira umetnostnega formalizma« in bi jih bilo treba »po znanstveni estetiki in kritiki [...] obsoditi«, naj bi objektivno ponazorile razvoj umetnosti.⁶⁰ Za tujino so kljub temu izpustili zlasti dela iz obdobja med obema svetovnima vojnama. Razlog za odločitev sicer ni dokumentiran, a glede na sočasno uradno tolmačenje likovne umetnosti ni presenetljiv in kaže na nadaljevanje polemike na levi iz obdobja med obema svetovnima vojnama. Veliko pojasni že predgovor h katalogu za sovjetsko občinstvo, ki je bistveno daljši in povsem drugačen od slovenske oziroma hrvaške verzije.⁶¹ Prinaša splošen oris zgodovine umetnosti jugoslovanskih narodov, pri čemer je veliko pozornosti namenjene starejši umetnosti,

56 Razstave NG, Razstava v Moskvi, »Zapisnik dodatka k seji odbora za razstavo v Moskvi, 26. 6. 1946, str. 1«, Arhiv NG XI/10, Arhiv NG.

57 Na razstavi v Moskvi je bilo največ del hrvaških umetnikov (ok. 45 %), po številu so sledili Srbi (ok. 26 %), Slovenci (ok. 22 %), Bosanci, Črnogorci in Makedonci. Pri republiških kvotah je šlo za politično podpiranje vnaprej določenega enakovrednega deleža sodelujočih iz vsake republike.

58 *Vystavka živopisi i skulptury narodov Jugoslavii XIX i XX vekov* (razstavni katalog), Moskva, Leningrad, 1947, str. 32.

59 V Sovjetski zvezi je bilo razstavljenih 180 slik, 116 grafik, 55 kipov in 8 medalj.

60 *Slikarstvo in kiparstvo narodov Jugoslavije 19. in 20. stoletja*, 1947 (gl. op. 47), str. 4–5.

61 *Vystavka živopisi i skulptury narodov Jugoslavii XIX i XX vekov*, 1947 (gl. op. 58). Prim. *Slikarstvo i kiparstvo naroda Jugoslavije 19. i 20. vijeka* (razstavni katalog), Moderna galerija, Umjetnički paviljon, Zagreb, 1947; *Slikarstvo in kiparstvo narodov Jugoslavije 19. in 20. stoletja*, 1947 (gl. op. 47). Zaradi naglice je v Beogradu katalog nadomestil zgolj abecedni seznam del, brez spremnega besedila ali ilustracij: *Slikarstvo i vajarstvo naroda Jugoslavije XIX i XX veka* (razstavna zloženka), Beograd, 1946.

8

9

10

11

8-11

Pogledi na razstavo *Slikarstvo in kiparstvo narodov Jugoslavije 19. in 20. stoletja* v Narodni galeriji v Ljubljani leta 1947.

ki je razstava sicer ni zajemala. Prvi del besedila neznanega avtorja predstavlja razvoj likovne umetnosti pri Srbih, Hrvatih in Slovencih od srednjega veka do impresionizma, v nadaljevanju je orisana umetnost po letu 1918, na kratko tudi dogajanje pri Makedoncih in Črnogorcih.⁶² Pri obravnavi obdobja med obema svetovnjima vojnama je poudarjen negativni vpliv politike, ki naj bi zlasti slikarje zavedel v problematično eksperimentiranje s formo – s perspektive pisca predgovora sta najbolj sporna odmik od realizma in interes za barvo. Kot skrajno negativna tendenca je izpostavljen ekspresionizem, kot njegovi »žrtvi« pa sta poimensko navedena brata Kralj.⁶³ Kljub temu je bil Tone Kralj na razstavi zastopan, a samo z eno samo povojno grafiko (*Izgnanci*, 1921), sicer pa je bil njun opus izpuščen, tako kot dela drugih ekspresionistov in Četrte generacije. Tudi olja Mihe Maleša (*Hiše ob vodi*), Franca Pavlovca (*Ženski portret*) pa tudi Frana Tratnika (*Rdečelaska*, 1919), ki so sicer bila razstavljeni v Beogradu, niso bila izbrana za Moskvo.⁶⁴ Pri izboru del so se pogosto odločali za tista, ki so bila z vidika socialističnega realizma in njegovih teoretikov bolj sprejemljiva, kot kaže primer slike *Dekle s harmoniko* (1946), za katero je Gojmir Anton Kos prav v tistem času prejel Prešernovo nagrado in je prišla v končni izbor eksponatov, za razliko od njegovih starejših, koloristično občutenih platen *Cesta* (1938) in *Tihožitje*, ki sta bili razstavljeni le v Beogradu. Po beograjski razstavi so izboru dodali še tretje delo Antona Ažbeta (*Gorenjec (Bavarec)*), brčkone zaradi njegove vloge v šolanju ruskih umetnikov.⁶⁵

62 Republike so prispevale zgodovinske preglede lastne umetnosti, končno redakcijo za katalog pa naj bil napisal en sam (v arhivskih virih neimenovani) avtor, ki ga je določil Komite. Pregled slovenske umetnosti je napisal France Stele. Razstave NG, Razstava v Moskvi, »Pismo Komiteja za kulturo in umetnost pri vladi FNRJ Ministrstvu prosvete narodne republike Slovenije, 5. 8. 1946«, Arhiv NG XI/10, Arhiv NG; Razstave NG, Razstava v Moskvi, »Zapisnik seje PORM, 22. 8. 1946«, Arhiv NG XI/10, Arhiv NG.

63 *Vystavka živopisi i skulptury narodov Jugoslavii XIX i XX vekov*, 1947 (gl. op. 58), str. 18.

64 V Sovjetsko zvezo so poslali dela Božidarja Jakca, a v izboru ni bilo nobenih iz njegovega ekspresionističnega obdobja. Na razstavi so bile predstavljene slike Lovra Janše, Jožefa Tominca, Mihaela Stroja, Jurija in Janeza Šubica, Jožefa Petkovška, Ferda Vesela, Ivane Kobilca, Antona Ažbeta, Ivana Groharja, Riharda Jakopiča, Matije Jame, Mateja Sternena, Gojmirja Antona Kosa, Božidarja Jakca, Staneta Kregarja, Franceta Miheliča, Nikolaja Omerze, Maksima Sedeja, Gabrijela Stupice, Marija Preglja; grafike Franca Kavčiča, Antona Karingerja, Hinka Smrekarja, Božidarja Jakca, Toneta Kralja, Draga Vidmarja, Lojzeta Spacala, Rika Debenjaka, Maksima Sedeja, Boža Pengova, Doreta Klemenčiča, Vita Globočnika, Alenke Gerlovič; kipi Alojza Gangla, Ivana Zajca, Lojzeta Dolinarja, Borisa Kalina, Frančiška Smerduja, Karla Putriha; medalje Vladimirja Štovička, Staneta Dremlja.

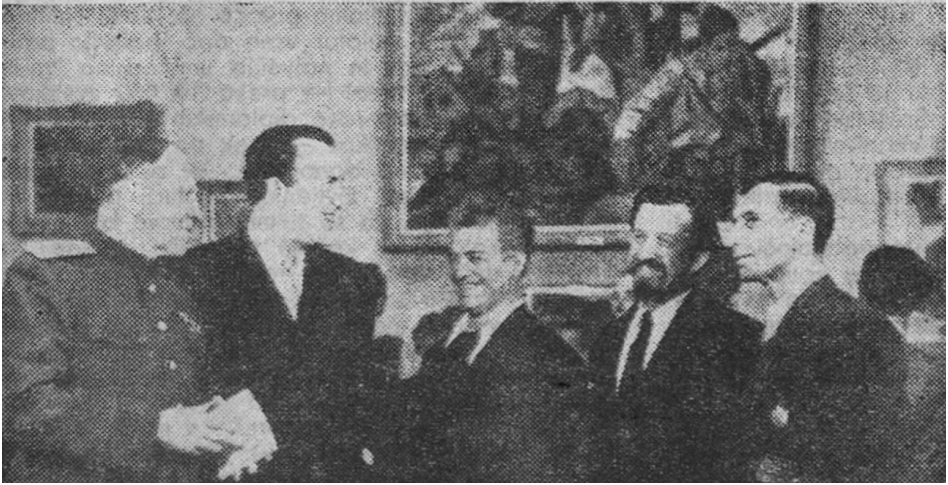
65 V Sovjetski zvezi so Ažbetov vpliv na domače umetnike tedaj že dobro poznali, o njem je mdr. pisal slikar Igor Grabar, *Moja živn': Avtomonografija*, Moskva in Leningrad, 1937, str. 119–146. Za izčrpno bibliografijo glej Viktor Iosifovič Baranovski, Irina Borisovna Hlebnikova, *Anton Ažbe in ruski slikarji*, Rosinvest, Ljubljana, 2002, str. 215–223.

O razstavi so na kratko in brez posebnega interesa poročali v osrednjih sovjetskih časopisih, objavljenih pa je bilo tudi nekaj daljših člankov, ki v glavnih poudarkih sledijo kataložnemu besedilu: celoto označujejo za ilustracijo razvoja jugoslovanske umetnosti v času boja proti opresorjem, izrazito hvalijo predvsem kiparstvo in (partizansko) grafiko, nekoliko manj historično slikarstvo, medtem ko so skeptični do slikarstva med obema svetovnima vojnama.⁶⁶ Ob razstavi je bilo v Moskvi organizirano tudi srečanje umetnikov obeh držav s predavanjem akademika, umetnostnega zgodovinarja Alekseja Sidorova o sovjetskih pogledih na jugoslovansko umetnost. Iz kratkih poročil Božidarja Jakca, hrvaškega umetnostnega zgodovinarja Grga Gamulina in srbskega literata Jovana Popovića,⁶⁷ ki so se srečanja udeležili kot člani jugoslovanske delegacije, je razvidno, da so eksponati predstavljali izhodišče za izpostavitve vloge slovanskih umetnikov v razvoju evropske umetnosti in za poskus relativiziranja pomena zahodnih vplivov na njihovo ustvarjanje. (Slike 12–14) »München, Dunaj – to niso bile samo tuje šole. Ruski umetniki so se v Münchnu šolali pri Jugoslovancu, Slovencu Ažbetu. Na Dunaju so bili Čehi in Poljaki. In tudi tisti, ki so se učili pri tujcih, so se vedno vračali domov, k svojemu narodu, in se osvobodili vplivov. Impresionizem ni prišel samo iz Pariza, ampak je bil v zraku.«⁶⁸ Razstavljeni impresionistična dela, ki jih je sicer sovjetska kritika v objavljenih recenzijah večinoma prezrla,⁶⁹ naj bi bila – z izjemo opusa Vlahe Bukovca – bliže realnosti kot francoski naturalizem, razstavljene umetnine iz časa med obema svetovnima vojnama pa kljub vplivom pariške šole kažejo na idejno jasno avtorsko pozicijo. V Moskvi naj bi bili posebej navdušeni nad kiparstvom, ki so ga označili celo za boljšega od sovjetskega.⁷⁰

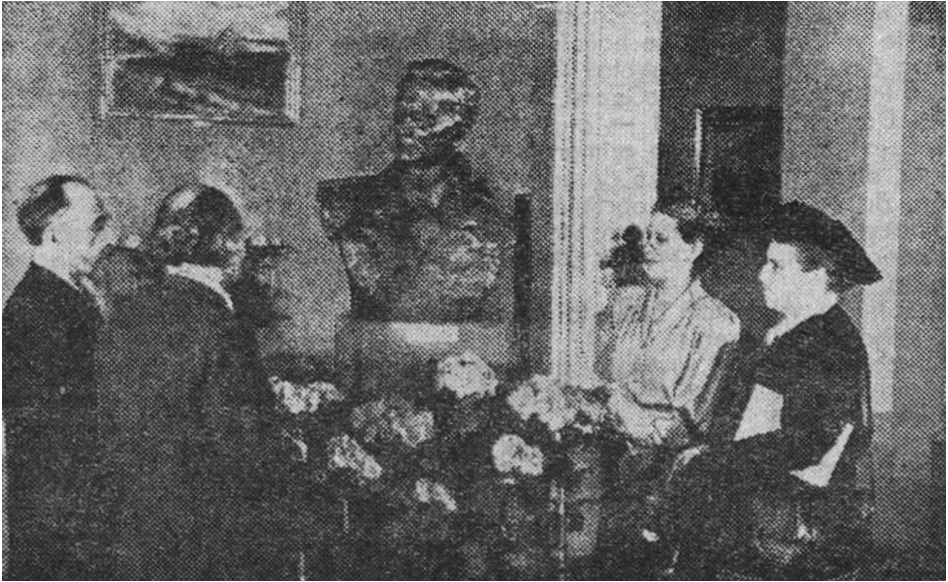
Odzivi na razstavo zrcalijo neenakomerno izmenjavo v sovjetsko-jugoslovanskih kulturnih odnosih, ki je bila v prvih povojnih letih usmerjena izrazito v korist Sovjetske zveze.⁷¹ Razvidna je iz diskurza v medijih, ki je bil sicer pozitiven na obeh straneh – tako ob sprejemu jugoslovanske razstave v Sovjetski zvezi kot pri razstavi sovjetskih slikarjev v Jugoslaviji. Ob primerjavi poročil, ki jih je bilo pri nas

- 66 Daljše ocene: Ju. Skalov, »Izobrazitel'noe iskusstvo Jugoslavii«, *Večernjaja Moskva*, št. 137, 13. 6. 1947, str. 3; Brez avtorja, »Jugoslavskaja vystavka«, *Sovjetskoe iskusstvo*, št. 24, 13. 6. 1947, str. 4.; M. Orlova, »Hudožniki Jugoslavii«, *Sovjetskoe iskusstvo*, št. 25, 20. 6. 1947, str. 3. O sovjetskih kritičnih odzivih na razstavo glej tudi H. G., »Jugoslovanska razstava v Moskvi«, *Tovariš*, let. 3, št. 29, 25. 7. 1947, str. 14.
- 67 Herbert Grün, »Sovjetska dežela, ljudje in umetnost: Pomenek z Božidarjem Jakcem«, *Tovariš*, let. 3, št. 28, 15. 3. 1947, str. 671–672; Gamulin, 1949 (gl. op. 46), str. 66; Jovan Popović, »Susret dveju srodnih umetnosti: s puta po Sovjetskom savezu«, *Borba*, let. 12, št. 165, 13. 7. 1947, str. 4–5.
- 68 Grün, 1947 (gl. op. 67), str. 672.
- 69 H. G., 1947 (gl. op. 66), str. 14.
- 70 Grün, 1947 (gl. op. 67), str. 672.
- 71 Miloradović, 2012 (gl. op. 6), str. 214.

12

13

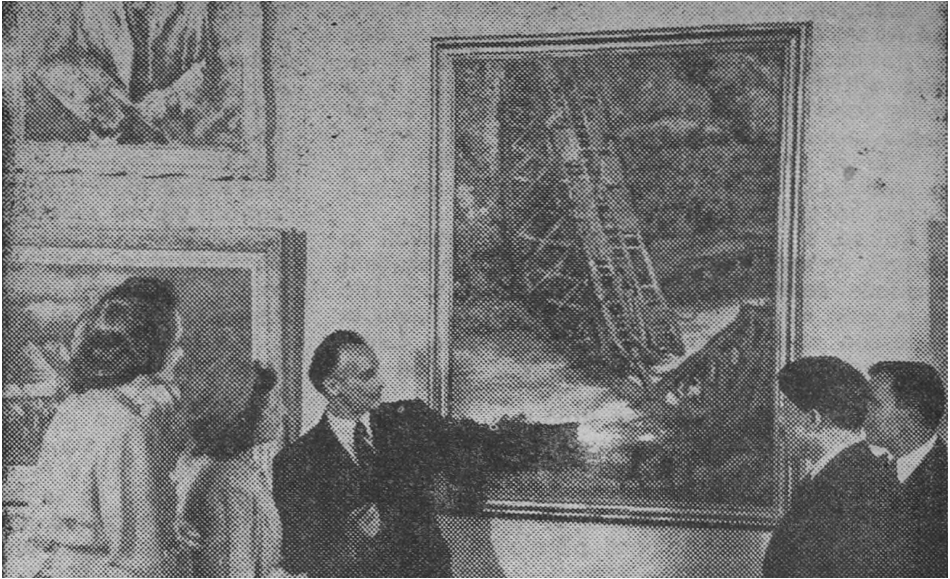

12

Pomembni obiskovalci razstave *Slikarstvo in kiparstvo narodov Jugoslavije 19. in 20. stoletja* v Puškinovem muzeju v Moskvi leta 1947: (od leve proti desni) Aleksander Gundorov (predsednik Slovanskega komiteja v Moskvi), Vladimir Popović (veleposlanik FLRJ v Sovjetski zvezi), slikarja Petar Lubarda in Božidar Jakac ter pisatelj Jovan Popović.

13

Augustinčičev kip Josipa Broza - Tita na razstavi *Slikarstvo in kiparstvo narodov Jugoslavije 19. in 20. stoletja* v Puškinovem muzeju v Moskvi leta 1947: na desni strani stoji sovjetska kiparka Vera Muhina.

Obiskovalci razstave *Slikarstvo in kiparstvo 19. in 20. stoletja v Jugoslaviji* v Puškinovem muzeju v Moskvi leta 1947: slikar Marijan Detoni pred svojo sliko *Partizani prečkajo reko Neretvo*.

bistveno več, je opazna razlika v stališčih, ki sta ju državi zavzeli ob tovrstni izmenjavi. Sovjetski kritiki so v svojih ocenah do neke mere ohranili kritično noto in (s perspektive v Sovjetski zvezi veljavnega umetnostnega kanona socialističnega realizma) presojali o kakovosti razstavljenih del, kar je jugoslovanska stran tudi izpostavila kot enega od pomembnih ciljev razstave – pridobiti sovjetsko oceno lastne umetnosti. V jugoslovanskih medijih so medtem sovjetsko slikarstvo sprejeli z navdušenjem; od razstave so pričakovali demonstracijo smernic za nadaljnji razvoj umetnosti, skladno s koncepcijo ZSSR kot vzornice, »učiteljice« pri vzpostavljanju socializma.

Pri kulturnih odnosih, ki jih je v tem obdobju Sovjetska zveza prek VOKS vzpostavila s tujino, je šlo zlasti za enosmerni izvoz ideologije in kulture, ki ni predvideval recipročnosti, temveč je stremel k čim manjšemu prodoru tujih vplivov.⁷² Tudi zato država z Jugoslavijo ni želela podpisati konvencije o kulturnem sodelovanju, kakršne je slednja v letih 1946/1947 podpisala z drugimi socialističnimi državami vzhodne Evrope in na njihovem temelju ustanovila bilateralna društva za kulturno sodelovanje (z Albanijo, Madžarsko, Češkoslovaško, Poljsko, Bolgarijo, Romunijo). Izmenjava na podlagi teh konvencij je imela bistveno manjši obseg kot jugoslovansko-sovjetska izmenjava; izjema je bilo le sodelovanje med Jugoslavijo in Češkoslovaško, s katero so

72 Prav tam.

bili bogati stiki vzpostavljeni že pred vojno.⁷³ Pomembnejših razstav v tem obdobju ni zaslediti, bržkone zaradi drugačnih prioritet in slabega materialnega stanja. Skladno z jugoslovanskimi ambicijami po prevladi na Balkanu je bil v tem kontekstu najambicioznejši projekt že obravnavana razstava slikarstva in kiparstva 19. in 20. stoletja, ki jo je Jugoslavija poslala v večino partnerskih držav. Na Češkoslovaško je poslala *Razstavo tržaških antifašističnih umetnikov (Výstava terztských antifašistických umělců)*,⁷⁴ v Ljubljani pa je gostovala fotografska razstava češkega in slovaškega kiparstva.⁷⁵

Čas Informbiroja

Po sporu z Informbirojem spomladi 1948 je bila Jugoslavija zaradi vse večjih trenj s Sovjetsko zvezo izključena iz krovne organizacije svetovnih komunističnih strank. Mlada država se je tako znašla v težkem položaju gospodarske blokade s strani dotedanjih zaveznic in izolirana med Vzhodom in Zahodom.⁷⁶ Negotovo obdobje sta zaznamovala tudi pritisk na umetnike in zaostren nadzor nad njihovim ustvarjanjem, ki sta začela popuščati šele okoli leta 1950.⁷⁷ Postopna liberalizacija in odmik od sovjetskih zgledov sta se na področju umetnosti najprej kazala v smislu oddaljevanja od estetske teorije socialističnega realizma, od leta 1952 in ukinitve agitpropa dalje pa tudi na organizacijski in infrastrukturni ravni.⁷⁸

Po sporu je jugoslovanska (kulturna) politika še vsaj do konca leta 1948 ostala nespremenjena, enaki pa so ostali tudi programi v kulturnih ustanovah.⁷⁹ Ob izteku leta so ob sprejemanju novih programov izpostavili, da so potrebne spremembe, in za prihodnje leto načrtovali le razstavo ljudske umetnosti na Poljskem,⁸⁰ ki pa ni bila izvedena. Uradna kulturna izmenjava med Jugoslavijo in državami Informbiroja je bila namreč vse do smrti Stalina leta 1953 povsem prekinjena. V času Informbiroja je sicer bila v nekaterih jugoslovanskih

73 Prav tam, str. 202.

74 Praga, Výstavní síň S. V. Purkyně: otv. 2. 3. 1948.

75 Brez avtorja, »Jugoslovanska kronika«, *Slovenski poročevalec*, let. 8, št. 268, 14. 11. 1947, str. 5. Pred tem je bila razstavljena v Beogradu (zaprta 15. 11. 1947) in v Zagrebu (22. 11.–6. 12. 1947).

76 Mateja Režek, »Spor z Informbirojem«, v: Jasna Fischer in drugi (ur.), *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, zv. 2, Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2006, str. 931.

77 Ana Šeparović, »ULUH oko Informbiroa: Dinamika ideološko-političkog pritiska u likovnom stvaralaštvu«, *Peristil*, let. 60, št. 1, 2017, str. 105–106.

78 Lidija Merenik, *Umetnost i vlast: Srpsko slikarstvo 1945–1968*, Vujičić kolekcija, Beograd, 2010, str. 61; Gabrič, 1998 (gl. op. 2), str. 143–150. Glej tudi Šeparović, 2017 (gl. op. 77), str. 103–116.

79 Gabrič, 1998 (gl. op. 2), str. 142.

80 Prav tam, str. 141–142; Doknić, 2013 (gl. op. 1), str. 273.

prestolnicah organizirana razstava bolgarske slikarke Maše Živkove, a je šlo za dogodek zunaj bilateralnih dogovorov, saj je slikarka tik pred tem emigrirala v Jugoslavijo in s seboj pripeljala svoje slike.⁸¹

Normalizacija odnosov po Stalinovi smrti

Z vidika odnosov med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo v obdobju njihove postopne normalizacije po Stalinovi smrti sta posebej pomembni leta 1955 podpisana Beograjska deklaracija, ki je regulirala nadaljnje odnose med državama, in Moskovska deklaracija, podpisana leta 1956, ki je razmejila in uredila odnose med partijama. V kratkotrajnem obdobju relativne harmonije v sredini petdesetih, ki sta jo z izmenjavo prvih državniških obiskov po informbirojevskem sporu zaznamovala predsednika Nikita Hruščov in Josip Broz - Tito,⁸² je bila v Moskvi podpisana 5. konvencija o kulturnem sodelovanju.⁸³ Od leta 1956 dalje sta na podlagi konvencije jugoslovanska in sovjetska stran sprejemali najprej enoletne, potem pa dvoletne načrte za sodelovanje na področju izobraževanja in znanosti, literature, glasbe, filma, tiska, na področje likovne in uporabne umetnosti in arhitekture pa so bile vezane le (redke) izmenjave umetnikov ter redne, načeloma letne izmenjave razstav. Za področje so bili pristojni Komisija za kulturne zveze s tujino (od 1953),⁸⁴ VOKS, ki se je leta 1958 preimenoval v Zvezo sovjetskih društev družbe in kulturnih vezi s tujimi državami (Sojuz sovjetskih obšestv družby i kulturny svjazej s zarubežnymi stranami) in Ambasada ZSSR v Jugoslaviji.⁸⁵

- 81 *Katalog izložbe slikarskih radova Maše Živkove* (letak ob razstavi), Salon Likum, Zagreb, 1949. O razstavi: F. S., »Razstava bolgarske slikarice Maše Živkove«, *Slovenski poročevalec*, let. 10, št. 246, 19. 10. 1949, str. 3; Brez avtorja, »Kronika«, *Ljudski tednik*, let. 4, št. 189, 29. 10. 1949, str. 6; Brez avtorja, »Bolgarska slikarka Maša Živkova: Vlada je prekinila, narod ni prekinil«, *Ljudska pravica*, let. 10, št. 252, 24. 10. 1949, str. 3; Brez avtorja, »Na razstavi Maše Živkove«, *Tovariš*, let. 5, št. 41, 14. 10. 1949, str. 14.
- 82 Hruščov je Beograd obiskal spomladi 1955, Josip Broz - Tito pa Moskvo spomladi 1956; glej Mateja Režek, »Med Vzhodom in Zahodom«, v: Jasna Fischer in drugi (ur.), *Slovenska novejša zgodovina: Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, zv. 2, Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2006, str. 984. O odnosih med državama v tem času: Svetozar Rajak, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War: Reconciliation, Comradeship, Confrontation, 1953–1957*, Routledge, London in New York, 2011; o odnosih z državami vzhodnega bloka: Vladimir Lj. Cveković, »Jugoslavija i istočnoevropske zemlje u susedstvu 1953–1958: Opservacija, akcija, rezultati«, *Annales*, let. 24, št. 4, 2014, str. 649–660.
- 83 Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, Veze sa SSSR-om 1956–1960, »Konvencija o kulturnoj saradnji izmedju Federativne narodne republike Jugoslavije i Saveza sovjetskih socialističkih republika, 17. 5. 1956«, AJ 559/49/109, Arhiv Jugoslavije (naprej AJ).
- 84 O delovanju Komisije: Lovorka Magaš Bilandžić, »Izložba 'Sto listova jugoslovenske moderne grafike' Komisije za kulturne veze sa inostranstvom i njezina uloga u razvijanju kulturnih veza Jugoslavije s inozemstvom u prvoj polovini 1950-ih«, *Peristil*, št. 62, 2019, str. 139–157.
- 85 Doknić, 2013 (gl. op. 1), str. 278.

Kulturna izmenjava je v manjšem obsegu potekala že od podpisa konvencije leta 1955, zlasti na področju glasbe, gledališča, literature in filma.⁸⁶ Poleti istega leta je bila pri nas v okviru *I. mednarodne grafične razstave* (kasnejšega Mednarodnega grafičnega bienala) v Ljubljani organizirana tudi prva predstavitev sovjetske likovne umetnosti po obnovitvi stikov. Po besedah glavnega organizatorja Zorana Kržišnika je sovjetska stran na razstavi pokazala, kar je sama želela; medtem ko so umetnike iz zahodnih držav k sodelovanju praviloma osebno in neposredno povabili organizatorji, so izbor eksponatov iz držav vzhodnega bloka v celoti prepustili tamkajšnjim selektorjem.⁸⁷ Iz Sovjetske zveze so tako na razstavo poslali dela starejših umetnikov, večinoma knjižne ilustracije in portrete.⁸⁸ Domači mediji so njihovo prisotnost brez izjeme pozdravljali kot pozitivno in ob tem izpostavljali pomembnost razstave kot dogodka, ki je uspel ponovno združiti zahodne in vzhodne umetnike, predstavljeno sovjetsko grafično produkcijo pa so označili za nazadnjaško in se mdr. obregnili ob slab izbor, ki ji dela krivico.⁸⁹

Grafiko je predstavljala tudi prva samostojna sovjetska likovna razstava v Jugoslaviji (in Ljubljani) po informbirojevskem sporu. Na razstavi *Mojstri sovjetske grafike* (Moderna galerija, 26. 6.–6. 7. 1958)⁹⁰ je bilo s kar 247 deli predstavljenih šest tedaj najbolj priznanih sovjetskih grafikov,⁹¹ ki jih je slovenska kritika v sicer maloštevilčnih odzivih – kot že ob prvi ediciji Mednarodnega grafičnega bienala – soglasno označila za staromodne.⁹² Podobnih oznak je bila deležna tudi naslednja, reprezentativna razstava *Sovjetska likovna umetnost* (Moderna galerija, 21. 10.–11. 11. 1959), kjer so predstavili dela starejših umetnikov, predvsem tistih, ki so se uveljavili že pred revolucijo, in

86 Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, Veze sa SSSR-om 1956–1960, »Pregled kulturne saradnje Jugoslavija-SSSR za 1955/56 godinu i predlozi za 1957 g., str. 1–2«, AJ 559/49/109, AJ.

87 Zoran Kržišnik, »Rezultati in perspektive prve mednarodne grafične razstave«, *Ljubljanski dnevnik*, let. 5, št. 227, 27. 9. 1955, str. 4; Beti Žerovc, »O kombinacijah: Zoran Kržišnik«, *Likovne besede*, št. 81–82, 2007, str. 26.

88 Vladimir Favorskij, Evgenij Kibrik, Georgij Verejskij. Glej npr. M. S., »1. Mednarodna razstava grafike v Ljubljani: Sovjetska zveza, Češkoslovaška, Romunija, Madžarska, Poljska, Bolgarija«, *Slovenski poročevalec*, let. 16, št. 218, 18. 9. 1955, str. 5.

89 Luc Menaše, »Umetnostni dogodek: 1. mednarodna grafična razstava v Ljubljani«, *Ljudska pravica*, let. 21, št. 160, 10. 7. 1955, str. 7; M., »Kakor pred pol stoletja: Mednarodna grafična razstava: III«, *Ljubljanski dnevnik*, let. 5, št. 170, 21. 7. 1955, str. 4; M. S., 1955 (gl. op. 88), str. 5.

90 Pred tem je bila organizirana v Beogradu in Zagrebu. B. Pogačnik, »Grafična ilustracija«, *Slovenski poročevalec*, let. 19, št. 151, 29. 6. 1958, str. 7.

91 Za razstavo so izbrali dela Georgija Vereskega in Vladimirja Favorskega, ki sta bila slovenskemu občinstvu znana že s prve mednarodne grafične razstave, ob njiju so se predstavili še Juri Pimjenov, Evgenij Račev, David Dubinskij in Valentin Litvijenko.

92 Npr. Pogačnik, 1958 (gl. op. 90), str. 6.

nekaj del generacij, ki so na umetniško prizorišče stopile v dvajsetih in tridesetih letih.⁹³ Po prvotnih načrtih bi morala biti postavljena v Mariboru, a so se sovjetski strani tamkajšnji prostori zdeli premajhni. Posebej obsežen je bil kiparski del, v sklopu katerega so bila razstavljena nekatera najbolj reprezentativna dela vodilnih protagonistov sovjetske skulpture, Vere Muhine, Nikolaja Tomskega in drugih, ki so bili zastopani tudi s številnimi osnutki za spomeniško plastiko. Izmed slikarjev sta bila najbolj temeljito, z več kot deset platni, predstavljena azerbajdžanski slikar Mikail Abdulajev in lavreat najvišje sovjetske državne nagrade za umetnost (tj. Stalinove nagrade) Vasilij Jefanov, v razstavo pa so bila vključena tudi dela jugoslovanskemu občinstvu že znanih Aleksandra Dejneke in Arkadija Plastova. Po katalogu sodeč je bila večina umetnikov predstavljenih s svojimi najbolj priznanimi deli, ki so prikazovala panoramo likovne produkcije, nastale strogo znotraj okvirov socialističnega realizma.⁹⁴ Podobno kot na prvi sovjetski razstavi v Jugoslaviji leta 1947 so prevladovali portreti politikov in kulturnikov, upodobitve zgodovinskih dogodkov, tihožitja in krajine. Ob splošnem kritičkem konsenzu, da so razstavljene predvsem preživete likovne rešitve,⁹⁵ zasledimo v medijih tudi kritiko na račun nevključitve del najmlajše generacije ustvarjalcev in opazko, da so izmed predstavljenih del starejša bistveno bolj prepričljiva od novih, povojnih.⁹⁶ Zanimanje za razstavo naj bi bilo kljub temu precejšnje; iz Beograda, od koder so jo prenesli v Ljubljano, so poročali tudi o (nepojasnjenih) incidentih – pretepu dveh obiskovalcev zaradi negativnega zapisa v knjigi vtisov in poskusu drugih dveh obiskovalcev, da bi zrušila znamenito skulpturo Vere Muhine, *Delavec in kolhoznica* (1937).⁹⁷

- 93 Razstava je bila organizirana kot izmenjava za razstavo jugoslovanske dekorativne umetnosti. Po turneji po Češkoslovaškem, Poljskem, Bolgariji, Romuniji in Albaniji je potovala v Beograd (Umetniški paviljon na Malem Kalemegdanu, julij–avgust 1959). Ljubljanski razstavi bi morala slediti še predstavitev v Banjaluki, a so jo Sovjeti odpovedali zaradi poškodb eksponatov v Albaniji. Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, Veze sa zemljama Varšavskog ugovora, Veze sa SSSR-om 1956–1960, »Pregled kulturne saradnje sa SSSR-om u trećem tromesečju 1959 godine, str. 6« AJ 559/49/109, AJ. Razstava je obsegala 151 del 19 umetnikov. *Sovjetska likovna umetnost* (razstavni katalog), Moderna galerija, Ljubljana, 1959.
- 94 Prav tam; M. Milošević, »Ponovo oživljeni akademizam«, *Borba*, let. 24, št. 188, 12. 8. 1959, str. 7.
- 95 Prav tam; B. P., »Razstava sovjetske umetnosti«, *Delo*, let. 1, št. 173, 23. 10. 1959, str. 6. V Ljubljani je bilo razstavljenih 151 del 19 umetnikov. Ist., »Sovjetska likovna realnost«, *Ljubljanski dnevnik*, let. 9, št. 249, 26. 10. 1959, str. 2; Bogdan Pogačnik, »Po razstavi sovjetske umetnosti«, *Naši razgledi*, let. 8, št. 22, 28. 11. 1959, str. 530; Brez avtorja, »Sovjetski mojstri v Moderni galeriji«, *Tovariš*, let. 15, št. 43, 1. 11. 1959, str. 1334.
- 96 Pogačnik, 1959 (gl. op. 95), str. 530.
- 97 Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, Veze sa zemljama Varšavskog ugovora, Veze sa SSSR-om 1956–1960, »Pregled kulturne saradnje ...«, 1959 (gl. op. 93): »[...] dva dobro odevena mladića pokušala da obore grupu 'Radnik i Kolhoznica' Muhine, ali su na poziv milicionara obojica pobešla.«

Za prvo jugoslovansko razstavo v ZSSR v obdobju otoplitve odnosov je komisija predlagala razstavo jugoslovanskega sodobnega slikarstva, ki bi morala biti postavljena leta 1957,⁹⁸ a je po jugoslovanskih poročilih sodeč sovjetska stran ni sprejela, ker predložena dela niso sledila duhu socialističnega realizma. Namesto nje so bili pripravljeni gostiti razstavo skupine Lada,⁹⁹ s katero se zaradi neaktualnosti ni strinjala jugoslovanska stran, in razstavo kopij srednjeveških fresk, ki pa je tedaj že bila rezervirana za druge lokacije.¹⁰⁰ Prva jugoslovanska likovna razstava v Sovjetski zvezi v obdobju otoplitve je tako bila še *Razstava jugoslovanske moderne grafike (Sovremennaja grafika Jugoslavii)*, ki je bila po vrsti zapletov glede organizacije najprej odprta v Leningradu januarja 1959, od tam pa je potovala še v Kijev in Moskvo.¹⁰¹ (Slika 15) Priprave nanjo so potekale hkrati z organizacijo politično zelo pomembne *Razstave umetnostnih del socialističnih narodov (Vystavka proizvedenij izobrazitel'nogo iskusstva socialističeskih stran)* v Moskvi (otv. 26. 12. 1958),¹⁰² prvega velikega mednarodnega umetnostnega razstavnega projekta v Sovjetski zvezi, na katerem so se predstavile njene zaveznice iz vzhodne Evrope in Azije. Jugoslavija je vabilo k sodelovanju zavrnila,¹⁰³ kar deloma pojasnjuje težave, s katerimi so se njeni predstavniki srečevali ob pripravah razstave jugoslovanske grafike. Pripravilo jo je Društvo likovnih umetnikov FLRJ in jo prvotno zasnovalo nekoliko drugače, s poudarkom na sodobnih grafikah iz zadnjih dveh let. Ker so na jugoslovanski ambasadi v Moskvi pričakovali preveč odpora, so koncept naknadno spremenili in dodali tudi starejša dela.¹⁰⁴ Kljub temu je bila razstava v Sovjetski zvezi sprejeta slabo,

98 Predvidena lokacija razstave v arhivskih dokumentih ni omenjena.

99 Jugoslovanska umetniška zveza Lada, ustanovljena v Beogradu leta 1904, je obsegala slovenski, hrvaški, srbski in bolgarski odsek. Med obema svetovnima vojnima je združevala zlasti slikarje z bolj tradicionalnim, konservativnim likovnim izrazom. Lazar Trifunović, *Srpsko slikarstvo 1900–1950*, Nolit, Beograd 1973, str. 451–452. Razlogi za pobudo sovjetske strani, da razstavijo prav njihova dela, niso jasni.

100 Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, Veze sa SSSR-om 1956–1960, »Pregled kulturne saradnje Jugoslavija–SSSR za 1955/56 godinu i predlozi za 1957 g., str. 2«, AJ 559/49/109, AJ.

101 Leningrad, otv. 11. 1. 1959; Kijev, otv. 16. 3. 1959; Moskva, otv. 19. 6. 1959.

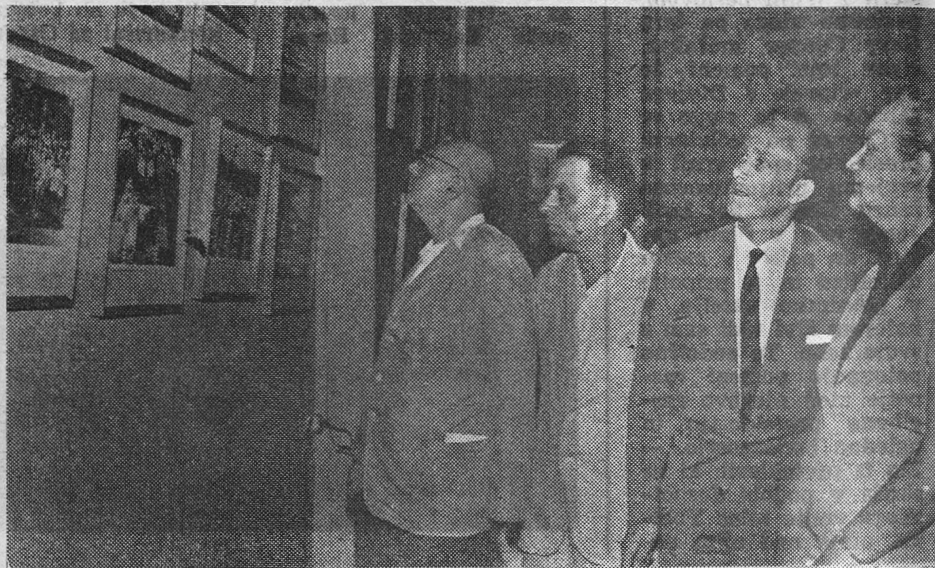
102 O razstavi: Susan E. Reid, »The Exhibition Art of Socialist Countries, Moscow, 1958–1959, and the Contemporary Style«, v: David Crowley, Susan E. Reid (ur.), *Style and Socialism: Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe*, Berg, Oxford in New York, 2000, str. 101–132.

103 Za informacijo se zahvaljujem dr. Ljiljani Kolešnik.

104 Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, Likovne umetnosti, muzeji i galerije, Grafika 1953–1960, »Zabeleška M. Božića, sekretara Ambasade FNRJ u Moskvi o razgovoru sa Slavnovom, zam. načelnika Uprave za veze sa inostranstvom Min. kulture SSSR, 1. 10. 1958«, AJ 559/102/226, AJ. V pogovoru o razstavi je Slavnova zanimalo, ali bo na razstavi veliko »formalističkih« del. Na koncu dokumenta je na gosto prečrtan, težko berljiv odstavek, v katerem Božić svetuje, da izbor del bolje prilagodijo gostiteljem, da ne bi sprožili škandala. Na razstavi je bilo zastopanih 47 avtorjev z več kot 200 deli.

Naša sodobna grafika v Moskvi

Sodobna jugoslovanska grafika si pridobiva v umetniškem svetu tudi izven meja naše domovine: vse večji sloves. Uspehom naših slikarjev-grafikov na nekaterih bienalih na obeh poloblah (na primer v Benetkah in v Sao Paolu) ter doslej največji grafični razstavi sploh — v Ljubljani — se je pridružila še velika razstava sodobne jugoslovanske grafike v Moskvi. Razstavní prostori v središču Moskve na Kuznjeckem mostu so sprejeli izbrana dela 46 jugoslovanskih umetnikov. Razstava je vzbudila izredno zanimanje med moskovskimi ljubitelji te umetniške zvrsti, med strokovnjaki pa tudi obilico diskusij, predvsem o abstraktnem slikarstvu nasploh. Več kot zanimiva je knjiga vtisov

na razstavi oziroma kar dve, ki sta se napolnili v dneh razstave. Skozi razstavne dvorane »Doma prijateljstva s tujimi deželami« se je vrstilo tisoče Moskovčanov, delavcev, intelektualcev, mladine, pripadnikov Rdeče armade in drugih. Med njimi so bili taki, ki umetniške razstave redno obiskujejo, dokaj pa tudi takih, ki jih je pripeljala radovednost, dobro ali slabonamerna kritičnost ali pa zanimanje in ljubezen do naših ljudstev. Temu primerni so bili tudi zapiski v knjigi vtisov. Tu se vrstijo izrazi največjega občudovanja vse do popolnega odrekanja umetniškega nivoja razstavljavcem. Ne manjka niti strani, kjer se razvija medsebojna diskusija oziroma polemika med stališči posameznih vpisovalcev. Iz vsega opisanega si je skoraj nemogoče ustvariti kak drugačen zaključek razen tega, da je razstava izredno razgibala tako prijatelje umetnosti in naše dežele kakor tudi one »druge«.

Prispevek iz revije *Tovariš* o Razstavi jugoslovanske sodobne grafike v Moskvi leta 1959.

jugoslovanski viri, ki v svojih ocenah bržkone niso bili nepristranski, so poročali o prizadevanjih, da bi jo videlo čim manj ljudi, o minimalni medijski pokritosti, pa tudi o mešanih, a predvsem izrazito negativnih odzivih obiskovalcev.¹⁰⁵ Izbor zapisov iz knjige vtisov so pri nas, bržkone tudi z namenom, da domačemu občinstvu pokažejo naprednost jugoslovanske umetnosti, objavili v časopisju.¹⁰⁶ Po odprtju razstave v Kijevu, kjer naj bi bila razstava sicer sprejeta najbolje, četudi naj bi direktor muzeja po uradnem delu odprtja javno skritiziral vsako sliko posebej,¹⁰⁷ je bila aprila v mestu organizirana celo javna tribuna o razstavi, na katero so povabili tudi predstavnika jugoslovanskih umetnikov. Komisar razstave Boško Karanović je vabilo odklonil, domnevno iz osebnih razlogov, po pozivu Zveze likovnih umetnikov pa se ni nihče pravočasno angažiral za sodelovanje, najverjetneje zaradi pomanjkanja interesa za spopad z neprijetno nalogo.¹⁰⁸

Z razstavo povezano dogajanje odraža trenja v odnosih med državama, ki so se po kratkem obdobju politične harmonije v sredini petdesetih let zaostrija v času nemirov na Poljskem in madžarske vstaje leta 1956,¹⁰⁹ pa tudi po sprejetju novega programa ZKJ leta 1958, in privedla do odpovedi vrste kulturnih dogodkov.¹¹⁰ Jugoslovanska stran je v tem času poročala predvsem o neupoštevanju reciprocitete v sprejetih programih izmenjave in o poskusih minimiziranja jugoslovanskega vpliva, ki naj bi bili bistveno bolj izraziti kot pri sodelovanju z drugimi socialističnimi državami.¹¹¹ Pri določanju tematike razstav, namenjenih za Sovjetsko zvezo, so zato iskali kompromise – zahtev

- 105 Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, Likovne umetnosti, muzeji i galerije, Grafika 1953–1960, »P. Karamatijević, B. Karanović, Izveštaj povodom otvaranja izložbe savremene jugoslovanske grafike u Lenjingradu, 28. 1. 1959«, AJ 559/102/226, AJ. Kljub temu so poročali o velikem interesu umetnikov in intelektualcev.
- 106 Ž. Stekič, »Strasti oko izložbe«, *Vjesnik*, let. 20, št. 4532, 9. 7. 1959, str. 8; Žarko Božič, »Knjiga vtisov ali knjiga pogledov«, *Delo*, let. 1, št. 71, 12. 7. 1959, str. 6.
- 107 Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, Veze sa zemljama Varšavskog ugovora, »Saradnja sa SSSR u prvom tromesečju 1959 godine, str. 4–5«, AJ 559/49/109, AJ. Slike naj bi odražale »odnarodjavanje naše inteligencije i njenog revizionizma«.
- 108 Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, Veze sa zemljama Varšavskog ugovora, »Veze sa SSSR-om 1956–1960, SSSR, str. 3«, AJ 559/49/109, AJ.
- 109 Režek, 2006 (gl. op. 82), str. 984.
- 110 Doknić, 2013 (gl. op. 1), str. 274–275, 278.
- 111 Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, Veze sa zemljama Varšavskog ugovora, »Veze sa SSSR-om 1956–1960, Pismo Ambasade FNRJ u Moskvi Komisiji za kulturne veze sa inostranstvom, 23. 3. 1960, str. 2«, AJ 559/49/109, AJ. Leta 1959 naj bi bilo razmerje med izvedenimi izmenjavami približno 5 : 1 v korist ZSSR. Posebej omenjajo, da so Sovjeti namenoma odkupovali slabe filme, da bi z njimi naredili slab vtis o jugoslovanski kulturni produkciji. Glej tudi Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, Veze sa zemljama Varšavskog ugovora, »Veze sa SSSR-om 1956–1960, Izveštaj o kulturno-prosvetnoj i naučnoj saradnji sa SSSR, 24. 6. 1964, str. 1«, AJ 559/49/109, AJ.

po predstavljanju zgolj realističnih smeri niso upoštevali v celoti, a dovolj, da so bile razstave sprejete.¹¹²

Razstave sodobne jugoslovanske umetnosti so bile načeloma tudi v drugih državah vzhodnega bloka sprejete z dobršno mero za- držanosti. O izrazitih težavah so pristojni poročali ob organizaciji razstave sodobne grafike v Bolgariji, kjer so gostitelji vnaprej zahtevali fotografije in opise vseh del, posebej pa so jih motile abstraktne umetnine.¹¹³ Na podlagi meddržavnih izmenjav razstav z evropskimi državami vzhodnega bloka sta v Sloveniji v tem času gostovali le dve likovni razstavi: *Moderna poljska umetnost* (25. 4.–14. 5. 1957)¹¹⁴ in *Sodobna češkoslovaška umetnost* (21. 3.–8. 4. 1958).¹¹⁵ V državne programe kulturne izmenjave so bila vključena tudi gostovanja umetnikov na Ljubljanskem grafičnem bienalu, ki pa so bila – z izjemo prvega, že omenjenega – večinoma dogovorjena in tudi organizirana onkraj uradnih kanalov. Prek stikov v Rigi so za različne edicije bienala pridobili tudi dela, ki niso prišla skozi sito sovjetskih selektorjev, in jih razstavili poleg uradnega izbora.¹¹⁶

Člani Odbora za likovne umetnosti, ki je deloval pri Komisiji za kulturne zveze s tujino, so v začetku šestdesetih let ocenjevali, da imajo za predstavitve v tujini na voljo štiri zares dobre razstave: že obravnavano razstavo sodobne grafike, ki je postajala pomemben del jugoslovanske reprezentance v tujini, razstavo sodobnega slikarstva in kiparstva, razstavo srednjeveške umetnosti in razstavo naivne umetnosti.¹¹⁷ Ker s predstavitvami sodobne umetniške produkcije v ZSSR

- 112 Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, Veze sa zemljama Varšavskog ugovora, »Veze sa SSSR-om 1956–1960, Pismo Ambasade FNRJ u Moskvi Komisiji za kulturne veze sa inostranstvom, 23. 3. 1960, str. 1«, AJ 559/49/109, AJ.
- 113 Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, Veze sa zemljama Varšavskog ugovora, »Veze sa SSSR-om 1961–1965, Osvrt na izvršenje plana izložbi za 1962, str. 10«, AJ 559/49/110, AJ. O pogledih na abstraktno umetnost v Bolgariji v obravnavanem času glej Irina Genova, »The Graphic Arts Biennials in the 1950s and 1960s: The Slim 'Cut' in the Iron Curtain – The Bulgarian Case«, v: Jérôme Bazin, Pascal Dubourg Glatigny in Piotr Piotrowski (ur.), *Art beyond Borders: Artistic Exchange in Communist Europe (1945–1989)*, Central European University Press, Budimpešta, 2016, str. 324.
- 114 Med marcem in junijem je gostovala tudi v Beogradu, Zagrebu in Skopju; glej *Moderna poljska umetnost: Izložba slikarstva i skulpture: Beograd, Ljubljana, Zagreb, Skoplje* (razstavni katalog), Komisija za kulturne veze sa inostranstvom FNRJ, Beograd, 1957.
- 115 O obisku poljskega slikarja Andrzeja Wróblewskega v Beogradu in Ljubljani leta 1956 v sklopu meddržavne kulturne izmenjave med Poljsko in Jugoslavijo glej Branislav Dimitrijević, »Folklore, Modernity and Death: Andrzej Wróblewski's Visit to Yugoslavia«, v: Magdalena Ziótkowska and Wojciech Grzybała (ur.), *Avoiding Intermediary States: Andrzej Wróblewski (1927–1957)*, Hatje Cantz, Ostfildern, 2014, str. 494.
- 116 Žerovc, 2007 (gl. op. 87), str. 26.
- 117 Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, Likovne umetnosti, muzeji i galerije, Odbor za likovne umetnosti 1962, »Stenografske beleške sa sastanka Odbora za likovnu umetnost pri Komisiji za kulturne veze sa inostranstvom, 19. 6. 62, str. 17«, AJ 559/102/190, AJ.

(in drugod na Vzhodu) niso imeli dobrih izkušenj, so pozimi 1962/1963 tja poslali *Razstavo naivnih umetnikov Jugoslavije (Vystavka narodnyh hudožnikov-primitivistov Jugoslavii)*,¹¹⁸ ki se je izkazala za najuspešnejšo od vseh izmenjav med državama. Naivna umetnost je v šestdesetih in sedemdesetih letih med svetovnim občinstvom uživala izjemno priljubljenost. V Jugoslaviji se je že v drugi polovici petdesetih let vzpostavila kot umetnost, ki združuje specifične umetnostnih izrazov verskih in narodnih skupin etnično raznolike države, pa tudi kot sodobna alternativa umetnosti zahodnega in vzhodnega bloka,¹¹⁹ zaradi česar je bila nadvse primerna za predstavitev države v tujini. Pomembne zasluge za tovrstno usmeritev je imel Oto Bihalji-Merin, ki je bil v tem času eden pomembnejših akterjev na področju popularizacije naive v svetu. Bil je tudi član Odbora za likovne umetnosti pri Komisiji, ki je spomladi 1962 odločala o sovjetskem predlogu, da v sklopu kulturne izmenjave v ZSSR pošljejo razstavo naivne umetnosti.¹²⁰ Sovjetskemu občinstvu so želeli predstaviti novo, dodelano verzijo razstave naivne umetnosti, ki je bila konceptualno drugačna od tiste, ki je že prej potovala po evropskih mestih in so jo ocenjevali za ne najbolj uspelo.¹²¹ Iz izbora so izvzeli vsa dela akademsko šolanih umetnikov in se osredotočili na naivo v najožjem pomenu termina; predstavili so jo z najkakovostnejšimi deli, ki so bila na razpolago, brez upoštevanja republiškega ključa.¹²²

- 118 Leningrad, Ermitaž, 12.–27. 12. 1962; Moskva, Puškinov muzej, 10.–30. 1. 1963; kasneje je razstava potovala še v Budimpešto, Múcsarnok, ott. 2. 3. 1963 in na Dunaj, Akademija lepih umetnosti, ott. 25. 4. 1963. Razstavljenih je bilo 94 eksponatov 18 slikarjev in treh kiparjev. Kot izmenjava je bila v Beogradu istega leta prirejena razstava sovjetskih umetnikov z Beneškega bienala.
- 119 Tanja Zimmermann, »Oto Bihalji-Merin in koncept 'naivnih' v petdesetih letih 20. stoletja: Most med socialističnim realizmom in nefiguralno umetnostjo«, *Acta historiae artis Slovenica*, let. 23, št. 1, 2018, str. 185–187, 189–190. Glej tudi Miško Šuvaković, »Naivna umetnost: Izvornost, ideologija i tržište«, v: Miško Šuvaković (ur.), *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek: II: Realizmi i modernizmi oko hladnog rata*, zv. 2, Orion Art, Beograd, 2012, str. 757–770.
- 120 Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, Likovne umetnosti, muzeji i galerije, Odbor za likovne umetnosti 1962, »Stenografske beleške sa sastanka Odbora za likovnu umetnost pri Komisiji za kulturne veze sa inostranstvom, 19. 6. 1962, str. 50«, AJ 559/102/190, AJ. Bihalji-Merin je odločitev argumentiral: »A upravo u Moskvu može ići zato, što je to umetnost naroda, što je iskrena i direktna, a nije moderna.« Jugoslovska strana je za izmenjavo prvotno predvidela razstavo jugoslovske arhitekture, iz ohranjenih dokumentov pa ni jasno, ali so Sovjeti vedeli za to namero.
- 121 V Edinburgu, kjer je bila razstavljena nazadnje, so bili nezadovoljni s slabo organizacijo in izborom del. Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, Likovne umetnosti, muzeji i galerije, Odbor za likovne umetnosti 1962, »Zapisnik sa sastanka članova Odbora za likovnu umetnost, 26. 3. 1962, str. 5–8«, AJ 559/102/190, AJ. Razstava je sicer bila organizirana tudi v Varšavi, Sopotu, Pragi, Brnu (vse 1959) in drugje.
- 122 Razstavili so 74 slik in 20 kipov umetnikov t. i. hlebinske šole (Ivan Generalić (največ, 15 slik), Mirko Virius, Franjo Mraz, Franjo Filipović, Mijo Kovačić, Ivan Večenaj,

Po poskusni postavitvi v Zagrebu so razstavo poslali v Sovjetsko zvezo, kjer si jo je ogledalo kar 150.000 obiskovalcev, kar za tretjino več kot razstavo jugoslovanske umetnosti 19. in 20. stoletja leta 1947. Vseh 2.000 izvodov razstavnega kataloga naj bi pošlo v le dveh dneh, pripravili pa so tudi pester obrazstavn program, ki je obsegal projekcije dokumentarnih filmov¹²³ in predavanje komisarke razstave Mirjane Gvozdanović v obeh muzejih. Boljša je bila tudi medijska pokritost, ki je mdr. vključevala daljše besedilo v zborniku *Ermitaža*¹²⁴ in oddajo na Radiu Moskva,¹²⁵ kljub temu pa dostopne objave razen oznake, da gre za »precej neobičajno razstavo«,¹²⁶ ki kaže iskren in neposreden umetniški izraz, ne podajajo nikakršne kritike ali globljega vpogleda v razstavljena dela.

Decentralizacija izmenjave

Vzporedno s povečanjem ekonomskega sodelovanja med Jugoslavijo in ZSSR so se bilateralni odnosi na področju kulture od leta 1963 dalje ponovno izboljševali in normalizirali. Januarja 1963 sta strani podpisali Dopolnitveni protokol kulturnega sodelovanja in formalizirali povečan obseg izmenjave.¹²⁷ V času, ko je jugoslovanska stran sicer ugotavljala, da je pri kulturni izmenjavi končno obravnavana enako kot druge socialistične države,¹²⁸ pa je zanjo kazala čedalje manj zanimanja. Spremenjene prioritete v zunanji politiki Jugoslavije so vplivale tudi na investicije, ki so jih pristojni usmerjali zlasti v razstave na Zahodu in v neuvrščeni državah. Izmenjavo razstav s socialističnimi državami sta dodatno otežila decentralizacija in reorganizacija kulturne izmenjave, ki so ju postopno uvajali od sredine šestdesetih let. Komisija, ki je od maja 1967 delovala kot Zvezna komisija za kulturne zveze s tujino,

- Dragan Gaži), umetnikov iz Kovačice (Ondrej Venjarski, Jan Sokol, Martin Paluška, Jan Knjazović) in drugih vidnejših predstavnikov naive (Matija Skurjeni, Ivan Rabuzin, Eugen Buktenica, Emerik Feješ, Petar Smajić, Lavoslav Torti in Bogoslav Živković).
- 123 *Pogreb Štefana Halačeka* (1960) o istoimenski sliki Ivana Generalića, osebju obeh muzejev so predvajali tudi film o kiparstvu Bogoslava Živkovića. Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, Likovne umetnosti, muzeji i galerije, Odbor za likovne umetnosti 1963–1964, »Izvod iz izveštaja M. Gvozdanović o izložbi naivnih u Lenjingradu i Moskvi«, AJ 559/102/191, AJ.
- 124 K. Mytareva, »Vystavka narodnyh hudožnikov-primitivistov Jugoslavii«, *Soobščeniija Gosudarstvennogo Ermitaža*, let. 26, 1965, str. 63–66.
- 125 Oddaja je bila predvajana 11. 1. 1963. Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, Likovne umetnosti, muzeji i galerije, Odbor za likovne umetnosti 1963–1964, »Izvod iz izveštaja M. Gvozdanović o izložbi naivnih u Lenjingradu i Moskvi«, AJ 559/102/191, AJ.
- 126 Brez avtorja, »Narodnye hudožniki Jugoslavii«, *Sovetskaja kul'tura*, št. 7, 15. 1. 1963, str. 4.
- 127 Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, Veze sa zemljama Varšavskog pakta, Veze sa SSSR-om 1961–1965, »Ambasada SFRJ v Moskvi Komisiji za kulturne veze sa inostranstvom, 26. 2. 1964, str. 1«, AJ 559/49/110, AJ.
- 128 Prav tam, str. 1–3.

je v tem času ohranila koordinatorstvo velikih, reprezentativnih razstav v interesu federacije in odločilno vlogo pri urejanju meddržavnih programov kulturne izmenjave, večino organizacije in tudi financiranja »manj pomembnih« bilateralnih stikov in izmenjav pa so prenesli na republiške organe, zlasti na republiške komisije (slovenska je bila ustanovljena leta 1967).¹²⁹ Pomembno vlogo v meddržavni izmenjavi likovnih razstav v tem času so prevzeli Zveza likovnih umetnikov Jugoslavije, zainteresirane galerije in muzeji,¹³⁰ pa tudi nekateri vplivnejši akterji umetniškega prizorišča, pri nas npr. zlasti Zoran Kržišnik, v manjši meri pa tudi Aleksander Bassin.¹³¹ Spremembe so privedle do zmanjšanja obsega izmenjave razstav s socialističnimi državami, saj zanje ni bilo dovolj interesa.¹³² Če je sodelovanje z državami v razvoju prav zato še naprej financirala federacija,¹³³ so bile v primeru vzhodnega bloka prioritete drugačne. Že leta 1967 so bili tako začasno prekinjeni odnosi z Madžarsko in Češkoslovaško, zaradi slabega finančnega stanja so zavrnilo ponujeno izmenjavo s Poljsko, program z Bolgarijo pa zamrznili.¹³⁴

Izmenjava razstav in njihova organizacija sta tako postali bolj odvisni od interesa posameznih republik in umetnostnih institucij. Ena izmed čedalje redkejših sovjetskih razstav pri nas, *Stari mojstri iz Ermitaža* (Narodna galerija, 4. 4.–23. 5. 1969), je nastala na podlagi neposrednega dogovora med Narodnim muzejem v Beogradu in Ermitažem in bila naknadno vključena v meddržavni program kulturne izmenjave.¹³⁵ Slovenija je kot interesentka za prenos razstave morala sama zagotoviti sredstva za njeno organizacijo v Ljubljani,

- 129 Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, Likovne umetnosti, muzeji i galerije, Likovna saradnja sa inostranstvom 1967–1971, »Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom Republički komisiji za kulturne veze sa inostranstvom SR Slovenije, 23. 2. 1968«, AJ 559/84/188, AJ.
- 130 Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, Likovne umetnosti, muzeji i galerije, Likovna saradnja sa inostranstvom 1965–1966, »Skračeni zapisnik sa sastanka o likovnoj saradnji sa inostranstvom, 8. 6. 1966, str. 9«, AJ 559/83/187, AJ.
- 131 Žerovc, 2007 (gl. op. 87), str. 24–31; Aleksander Bassin, *Neuvrščeni in vse te razstave so pripomogle k prepoznavnosti umetnosti*, Moderna galerija, Ljubljana, 2019.
- 132 Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, Likovne umetnosti, muzeji i galerije, Likovna saradnja sa inostranstvom 1967–1971, »Radenko Mišević Saveznoj komisiji za kulturne veze sa inostranstvom SIV-a, 19. 9. 1970«; »Saveznoj komisiji za kulturne veze sa inostranstvom SIV-a, 16. 9. 1970«, AJ 559/84/188, AJ.
- 133 Teja Merhar, »Mednarodno kulturno sodelovanje Jugoslavije z državami članicami gibanja neuvrščenih«, v: Tamara Soban (ur.), *Južna ozvezdja: Poetike neuvrščenih*, Moderna galerija, Ljubljana, 2019, str. 45.
- 134 Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, Likovne umetnosti, muzeji i galerije, Likovna saradnja sa inostranstvom 1967–1971, »Savez likovnih umetnika Jugoslavije Komisiji za kulturne veze sa inostranstvom, 12. 5. 1967, str. 1«, AJ 559/84/188, AJ.
- 135 Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, Likovne umetnosti, muzeji i galerije, Likovna saradnja sa inostranstvom 1965–1966, »Lazar Trifunović Komisiji za kulturne veze sa inostranstvom, 23. 12. 1966«, AJ 559/84/187, AJ.

kjer so pregled mojstrov in zahodnega slikarstva 16.–18. stoletja, ki ni vključeval ruske umetnosti, sprejeli z navdušenjem.¹³⁶ Samo izmenjavo so močno otežili zaostreni sovjetsko-jugoslovanski odnosi v času t. i. praške pomladi leta 1968, zaradi katerih je sovjetska stran nerazumno zavlačevala v dostavo predvidenih eksponatov; da so bile tovrstne »motnje« v resnici posledica jugoslovanske reakcije na sovjetsko invazijo Češkoslovaške, so dali Sovjeti tudi jasno vedeti.¹³⁷ Po razstavi v Beogradu (otv. 24. 12. 1968) se je Zvezna komisija pritožila muzeju zaradi predobro obiskane otvoritve, ki ni bila sorazmerna s slabim obiskom otvoritve dveh jugoslovanskih razstav, ki sta bili v istem obdobju organizirani v Leningradu.¹³⁸ Pristojni so namreč tovrstne dogodke razumeli predvsem kot v vseh pogledih povsem uravnoteženo izmenjavo.¹³⁹ Na podoben odnos kaže tudi ozadje ene redkih samostojnih razstav, prirejenih v okviru meddržavne izmenjave z državami vzhodnega bloka.¹⁴⁰ Ob svoji monografski razstavi v Bukarešti (Mestni muzej, otv. 22. 1. 1965) je tako Marij Pregelj – še preden je bila njegova razstava sploh odprta – od romunskih organizatorjev izvedel, da bo sprejeta natanko tako, kot »je bila primljena naša izložba u Beogradu, bilo je 450 posetilaca«.¹⁴¹ Edina samostojna razstava slovenskih umetnikov v Sovjetski zvezi je bila retrospektiva grafik Božidarja Jakca in povojnih lesorezov Franceta Miheliča v Moskvi (Dom likovnih umetnikov ZSSR, otv. 18. 5. 1971) in Leningradu. O njej so jugoslovanski mediji sicer na kratko poročali, posebne pozornosti pa ji niso posvečali, kar priča o dejstvu, da razstavam v Sovjetski zvezi v tem času niso več pripisovali posebnega pomena.¹⁴²

Izmed jugoslovanskih likovnih razstav, ki so v času postopne decentralizacije kulturne izmenjave od leta 1963 potovale po državah vzhodnega bloka, velja ob že omenjeni razstavi naivne umetnosti

- 136 Razstavo je v mesecu dni od odprtja videlo okoli 20.000 obiskovalcev, zato so jo podaljšali. Brez avtorja, »20.000 obiskovalcev«, *Delo*, let. 11, št. 129, 13. 5. 1969, str. 5.
- 137 Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, Likovne umetnosti, muzeji i galerije, Likovna saradnja sa inostranstvom 1965–1966, »Beleška o razgovoru sa I. K. Kiseljevom, 25. 12. 1968«, AJ 559/83/187, AJ.
- 138 Razstava sodobne jugoslovanske uporabne umetnosti in razstava del tujih umetnikov iz zbirke Narodnega muzeja sta bili novembra 1968 odprti v Ermitažu.
- 139 Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, Likovne umetnosti, muzeji i galerije, Likovna saradnja sa inostranstvom 1967–1971, »Zabeleška o tretmanu jugoslovanskih izložbi u SSSR-u i sovjetske izložbe u Beogradu«, »Lazar Trifunović Saveznoj komisiji za kulturne veze sa inostranstvom, 29. 1. 1969«, AJ 559/84/188, AJ.
- 140 Ob Pregljevi razstavi je Jugoslavija v države vzhodnega bloka poslala le še samostojni razstavi Mila Milunovića (Moskva: 16. 12. 1960–17. 1. 1961) in Đorđeja Andrejevića Kuna (Nemška demokratična republika: november 1963).
- 141 Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, Likovne umetnosti, muzeji i galerije, Izložbe jugoslovanskih umetnika u inostranstvu 1965–1967, »Marij Pregelj, Izveštaj o izložbi Marija Preglja u Bukureštu, 3. 2. 1965«, AJ 559/89/200, AJ.
- 142 Tit Vidmar, »Naš čopič na tujem: Božidar Jakac in France Mihelič v Moskvi«, *Delo*, let. 13, št. 137, 23. 5. 1971, str. 7. V katalogu (tipkopis Špelce Čopič) in ob otvoritvi naj bi bilo posebej veliko izpostavljanja njunega sodelovanja v NOB.

izpostaviti zlasti razstavo slikarstva in grafike NOB in razstavo sodobne jugoslovanske grafike, ki sta v več različicah in v organizaciji različnih komisarjev prepotovali večino držav vzhodnega bloka.¹⁴³ Sicer so izmenjavam pogosto namenjali tudi preglede starejše umetnosti, še raje pa so v tujino pošiljali (neumetnostne) zgodovinske razstave. Nasploh je bilo pri kulturni izmenjavi z državami vzhodnega bloka bistveno več poudarka na drugih področjih, zlasti gledališču in glasbi. Pristojne službe so prav izmenjavo umetniških razstav ocenjevale kot najmanj uspešen del sicer pozitivno ovrednotenega kulturnega sodelovanja s Sovjetsko zvezo.¹⁴⁴

Oktobra 1971 je bila Zvezna komisija ukinjena, njeno delo pa je prevzel Zvezni zavod za mednarodno znanstveno, prosvetno-kulturno in tehnično sodelovanje. Leto kasneje je bil ustanovljen Medrepubliški koordinacijski odbor za kulturno in prosvetno sodelovanje s tujino,¹⁴⁵ predloge za izmenjavo pa je od takrat zbirala Kulturna skupnost Slovenije. Leta 1974 je bil med SFRJ in ZSSR sprejet *Sporazum o kulturnem, znanstvenem in prosvetnem sodelovanju*, ki je nadomestil konvencijo iz 1956, po njem pa sta obe podpisnici še naprej sprejemali meddržavne programe kulturnega sodelovanja, ki so odslej trajali tri leta.¹⁴⁶ Tudi v tem obdobju so jugoslovanski organi poročali o številnih težavah, vezanih na njihovo izvajanje.

Sovjetska stran večkrat ni sprejela že dogovorjenih razstav, npr. razstave sodobne jugoslovanske umetnosti, ki je bila načrtovana v okviru osrednjega dogodka kulturne izmenjave v letu 1976, t. i. *Dni*

143 Razstave sodobne jugoslovanske grafike: Bolgarija, 1962; Češkoslovaška (Praga, Bratislava), 1964; razstave NOB (Mongolija (Ulan Bator), 1963; Sovjetska zveza (Moskva, Minsk), 1965; Nemška demokratična republika (Vzhodni Berlin), 1965; Češkoslovaška, 1966; Poljska (Varšava (Palača kulture in znanosti)), 1966. Leta 1972 je bila v Puškinovem muzeju v Moskvi prirejena razstava *NOB v likovnih delih umetnikov Jugoslavije*, ki naj bi bila največja jugoslovanska razstava v Sovjetski zvezi, na njej pa so bile predstavljene slike iz Galerije doma JLA v Beogradu. Prenešana je bila še v Minsk in Vzhodni Berlin. Glej tudi poglavje Ivana Smiljaniča, »Revolucija v okvirih: Likovno ustvarjanje in razstavljanje v Jugoslovanski ljudski armadi«, v tej knjigi, strani 276–304.

144 Republiški komite za kulturo Socialistične republike Slovenije, Kulturno prosvetno sodelovanje z ZSSR, »Informacija uz jugoslovanski nacrt programa kulturne saradnje izmedju SFRJ i SSSR za 1977–78–79, str. 5«, SI AS 2176/1055, Arhiv Republike Slovenije (naprej ARS).

145 Ustanovljen je bil na podlagi Sporazuma republik in pokrajin o koordinaciji na področju kulturnega in prosvetnega sodelovanja s tujino, sprejetega 9. 5. 1972. Republiški komite za kulturo Socialistične republike Slovenije, Sodelovanje s tujino, »Predlog mera za unapredjvanje organizacije i rada Medjurepubličko-pokrajinskog koordinacionog odbora za kulturnu i prosvetnu saradnju sa inostranstvom, 24. 11. 1977«, SI AS 2176/1050, ARS.

146 Republiški komite za kulturo Socialistične republike Slovenije, Kulturno prosvetno sodelovanje z ZSSR, »Informacija uz jugoslovanski nacrt ...«, 1977–78–79 (gl. op. 144).

*jugoslovanske kulture v Sovjetski zvezi.*¹⁴⁷ Na velikem festivalu, ki je teden dni potekal v 30 večjih sovjetskih mestih, vključno z Moskvo in Leningradom, je nastopilo okoli 500 jugoslovanskih kulturnikov, med prireditvami pa tako ni bilo nobene razstave likovne umetnosti.¹⁴⁸ V dokumentaciji so pogoste tudi navedbe o odpovedih ali oviranju izvedbe dogodkov in naknadnem poseganju v že določen izbor razstavnih eksponatov.¹⁴⁹ Takšne okoliščine so zaznamovale potek enega v tem času pomembnejših jugoslovanskih razstavnih dogodkov v Sovjetski zvezi, potujoče razstave slovenske grafike pozimi 1978/1979. Po uspehu, ki ga je doživela v Gruziji, kjer je bila organizirana v okviru sodelovanja med Ljubljano in Tbilisijem,¹⁵⁰ so jo na pobudo jugoslovanske ambasade prenesli še v Moskvo. Kržišnikov izbor del ljubljanske grafične šole, s katerim je želel predstaviti »najširšo umetniško svobodo in ustvarjalne tokove sodobnega grafičnega izraza«,¹⁵¹ je bil ocenjen za preveč avantgardnega,¹⁵² zaradi česar so organizatorji le stežka našli razstavni prostor, kljub kar dobro obiskani tiskovni konferenci pa naj bi bil dogodek v lokalnih medijih zelo slabo pokrit.¹⁵³

Ne glede na številne spremembe v organizaciji kulturne izmenjave pri nas je ta na sovjetski strani ostajala centralistično vodena in zato še naprej potekala zlasti v sklopu bilateralnih državnih programov. V sedemdesetih letih tako v Sloveniji ni zaslediti vidnejših

- 147 Republiški komite za kulturo Socialistične republike Slovenije, Kulturno prosvetno sodelovanje z ZSSR, »Izveštaj o danima kulture naroda i narodnosti SFRJ u Sovjetskom savezu, 20. 12. 1976«, SI AS 2176/1055, ARS. V sklopu prireditve so v ZSSR mdr. gostovali Slovenska filharmonija, Makedonsko narodno gledališče, KUD Ivo Lola Ribar, organizirani sta bili tudi fotografska razstava o jugoslovanski kulturi in razstava jugoslovanske knjige, projekcije filmov idr. Brez avtorja, »Kulturna stičišča«, *Delo*, let. 18, št. 249, 23. 10. 1978, str. 3; Brez avtorja, »Naš kulturni pohod v SZ«, *Delo*, let. 18, št. 275, 24. 11. 1976, str. 8.
- 148 Tit Doberšek, »Pohvale in umiki«, *Delo*, let. 18, št. 281, 3. 12. 1976, str. 8.
- 149 Republiški komite za kulturo Socialistične republike Slovenije, Kulturno prosvetno sodelovanje z ZSSR, »Razgovori između jugoslovenske i sovjetske delegacije krajem 1977. godine o pojavama u savremenoj likovnoj umetnosti. Plan priprema, str. 1–2«, SI AS 2176/1050, ARS. Zanimivi so tudi napotki pred načrtovanimi pogajanjimi o programu, da se naj prisotni izogibajo uporabi za sovjetsko stran »neprijetnih in nevralgličnih« terminov, kot je umetniška svoboda, hkrati pa naj mirno in prepričljivo vztrajajo pri temeljnih načelih kulturne politike, kot je pluralizem.
- 150 Milan Bekić, »Zapažena naša prisutnost«, *Vjesnik*, 12. 12. 1978, str. 5. Razstavo je obiskalo 40.000 obiskovalcev, razprodali so kataloge, odzivi v medijih pa so bili odlični.
- 151 Brez avtorja, »40.000 gledalcev za slovensko grafiko«, *Dnevnik*, let. 28, št. 339, 15. 12. 1978, str. 5.
- 152 Že v otvoritvenem govoru naj bi bilo poudarjeno, da razstava »ni poenotena«, da »vzbuja mnogo vprašanj«, a prinaša »nekaj novega«. Glej Vlado Jarc, »'Nekaj novega' na razstavi v Moskvi«, *Delo*, let. 21, št. 9, 12. 1. 1979, str. 10.
- 153 Vlado Jarc, »Naši grafiki tudi v Moskvi«, *Delo*, let. 20, št. 280, 5. 12. 1978, str. 8. Ker niso dobili ustreznih prostorov, so razstavo prvotno (ob dnevu republike 1978) odprli kar v moskovskih prostorih Veleposlaništva SFRJ, kasneje pa je bila prenešena v galerijo Doma likovnih umetnikov ZSSR (10.–20. 1. 1979).

razstavnih projektov.¹⁵⁴ Tudi razstave iz drugih držav vzhodnega bloka so bile v Jugoslaviji v tem času čedalje bolj organizirane le zaradi zadoščanja načelom reciprocitete, med njimi pa je bilo malo dogodkov, ki bi pomembno vplivali na lokalno umetniško prizorišče.¹⁵⁵

Sklep

Slovensko in jugoslovansko umetnostno prizorišče je izmenjava likovnih razstav s Sovjetsko zvezo pomembno zaznamovala le v prvih povojnih letih. Najbolj pestra je bila v času tesnega zavezništva. Ko sta si državi izmenjali tudi najbolj ambiciozna razstavna projekta, je gostovanje velike razstave sovjetskih slikarjev v Ljubljani in drugih večjih mestih države predstavljalo pomembno priložnost za prikaz in presojo zgle- dov, skladno s katerimi naj bi se razvijala tudi jugoslovanska likovna umetnost. Po cezuri, ki jo v odnosih med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo predstavlja spor z Informbirojem, je ta ista razstava nudila eno od izhodišč za javno legitimacijo negativnega mnenja o socialis- tičnem realizmu.

V času po obuditvi stikov s Sovjetsko zvezo po Stalinovi smrti je jugoslovanska stran skušala izmenjavo izkoristiti zlasti za dokazovanje naprednosti domače likovne umetnosti in umetnostnega sistema. Pri tem jo je pogosto omejeval odpor sovjetske strani, zato je izbor eksponatov, namenjenih izmenjavi, zahteval spretno iskanje ravnotežja med strateškimi interesi in tem, kar so bili gostitelji v ZSSR še priprav- ljeni sprejeti. Tudi iz odzivov na razstave, ki so jih Sovjeti poslali k nam, je razvidna podobna težnja. Prikazana likovna produkcija, sestavljena skorajda izključno iz konservativnih del pred- in povojnega socialis- tičnega realizma, je jugoslovanski (in slovenski) kritiki služila zlasti za dokazovanje kakovosti in samosvojesti domače umetniške produkcije v primerjavi z zastarelimi rešitvami sovjetskih umetnikov, ki so jih videli na razstavah. Izjema je bila le dobro obiskana in toplo sprejeta razstava slik baročnih mojstrov iz Ermitaža, na kateri pa ni bilo ruskih ali sovjetskih umetnin.

Ce je bilo v prvih letih po ponovni vzpostavitvi sodelovanja med obema državama zanimanje za umetnine iz Sovjetske zveze še precejšnje, je to kmalu usahnilo, ne le zaradi uniformnega materiala, ki so ga razstave predstavljale, temveč tudi zaradi preusmeritve pri- oritet jugoslovanske kulturne politike in decentralizacije meddržavne

154 Med letoma 1974 in 1979 ni bilo v Sloveniji načrtovane prav nobene sovjetske razstave, slovenska stran zanjo ni imela nobenega predloga. Republiški komite za kulturo Socialistične republike Slovenije, Kulturno prosvetno sodelovanje z ZSSR, »Sodelovanje na področju kulture in prosvete s Sovjetsko zvezo, 25. 10. 1977«, SI AS 2176/1055, ARS.

155 Savezna komisija za kulturne veze sa inostranstvom, Veze sa zemljama Varšavskog pakta, Veze sa SSSR-om 1961–1965, »Osvrt na izvršenje plana izložbi za 1962, str. 11«, AJ 559/49/110, AJ.

izmenjave. Slovenija je bila od druge polovice šestdesetih let dalje sama pristojna za dogovore glede razstavnih projektov, ki bi gostovali v republiki, kot je pokazal pregled gradiva, pa posebnega interesa za tovrstno izmenjavo vse do konca obravnavanega obdobja več ni bilo.